

Олександр Сич

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.
Ранній Новий час
(XVI – XVIII ст.)

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

О. І. Сич

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. РАННІЙ НОВИЙ ЧАС (XVI – XVIII СТ.)

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Чернівці

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2024

УДК 94(100)"16/18"(075.8)
С 418

Друкується за ухвалою Вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 15 від 27.12.2023 року)

Рецензенти:

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних
студій Національного авіаційного університету;

Жернокієв Олег Станіславович, доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника.

Сич О. І.

С 418 Всесвітня історія. Ранній Новий час (XVI – XVIII ст.) : навч.
посібник / О. І. Сич. Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича,
2024. 168 с.

ISBN 978-966-423-828-8

Навчальний посібник висвітлює низку важливих подій, явищ та
процесів першого періоду історії Нового часу.

Для бакалаврів історичних спеціальностей, які вивчають нормативний
курс «Історія Нового часу», а також усіх, хто цікавиться цим періодом
всесвітньої історії.

94(100)"16/18"(075.8)

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2024

ISBN 978-966-423-828-8

© Сич О. І., 2024

ЗМІСТ

<i>Розділ I. Доба Нового часу: хронологічні межі, внутрішня періодизація, історичний зміст</i>	4
<i>Розділ II. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку європейського суспільства в добу раннього Нового часу</i>	13
<i>Розділ III. Реформація європейського суспільства</i>	26
<i>Розділ IV. Провідні держави Європи в добу Реформації</i>	38
Німеччина в XVI – XVII ст.	38
Піднесення та занепад Іспанії в XVI – XVII ст.	48
Англія в добу Тюдорів (1485 – 1603)	63
Франція в XVI - XVII ст.	76
<i>Розділ V. Північноамериканські колонії Англії в XVII–XVIII ст.</i>	92
<i>Розділ VI. Основні риси європейської модернізації</i>	107
<i>Розділ VII. Революції доби раннього Нового часу</i>	111
Нідерландська революція	112
Англійська революція XVII ст.	120
Американська революція XVIII ст.	128
<i>Розділ VIII. Доба Просвітництва</i>	145
Додаток 1. Причини та умови виникнення європоцентризму	150
Додаток 2. Місце та роль революцій в історії	158
Рекомендована література	167

Розділ I. Доба Нового часу: хронологічні межі, внутрішня періодизація, історичний зміст

Новий час – невід’ємна й важлива складова як історії людства в цілому, так і сучасного світу. Багато з того, що нас оточує нині, виникло саме тоді, в добу Нового часу. Це стосується вигляду міст і житла, меблів і одягу, звичок і смаків, наукових уявлень, релігійних течій, політичних ідей і принципів тощо. Твори митців, письменників, мислителів того часу увійшли в наше життя, стали найважливішою складовою світової культури. Саме в Новий час народжуються європейські держави, які існують і дотепер, визначаються кордони між ними, які нагадують сучасні, змінюється характер міждержавних стосунків. У цю ж історичну добу формується національна самосвідомість, сучасні мови, самобутні національні культури багатьох народів (насамперед європейських).

Само поняття «Новий час» або «Нова історія» з’явилося вперше в Європі в добу Відродження, коли на початку XV ст. італійські гуманісти запропонували ідею поділу історії на стародавню, середню і нову. Зміну великих історичних епох вони пов’язували, насамперед, із розвитком культури. Античність була для гуманістів передусім часом блискучого розквіту культури у Стародавній Греції та Стародавньому Римі, бо згодом, на їх думку, настав багатовіковий занепад культури, означений ними як середній період історії, за яким знову – вже у їх час – відбулося її потужне піднесення, що й дало підставу говорити про настання нового історичного періоду. Така періодизація тривалий час залишалася невизнаною, і лише з кінця XVII ст. поділ на стародавню, середньовічну і нову історію починає набувати поширення. У XVIII ст. цю періодизацію історичного процесу сприйняли ідеологи Просвітництва.

В історіографії немає єдиних загальноприйнятих уявлень про хронологічні межі історії Нового часу. Історики різних країн, які належать до різних наукових шкіл, пропонують свої критерії періодизації історії, а тому й дотепер сперечаються,

коли почався та коли закінчився Новий час. Дехто з них за вихідний рубіж бере або відкриття Америки (1492 р.), або виступ Мартіна Лютера проти римського папи (1517 р.), який започаткував таке явище, як Реформація. Вони виходили з того, що саме Великі географічні відкриття, доба гуманізму (XV – XVI ст.) та Реформація поклали початок докорінним змінам у житті людського суспільства, давши потужний поштовх бурхливому розвитку продуктивних сил, світовій торгівлі, розширенню кругозору суспільства, розриву церковної єдності, помітним успіхам у науці, техніці, мистецтві, інтенсифікації стосунків між різними країнами й народами земної кулі, що поступово об'єднувала їх у єдиний процес світового розвитку.

З іншого боку, в радянській (тобто марксистській) історичній науці періодизація була дещо іншою, а саме: XVI – першу половину XVII століття вважали періодом пізнього Середньовіччя, а історію Нового часу починали з Англійської революції середини XVII століття, яку вважали буржуазною за своїм змістом і характером, і закінчували Першою світовою війною. Принагідно зазначимо, що цей початковий рубіж – Англійська революція середини XVII ст. – викликав певні сумніви в окремих радянських істориків. Нарешті, деякі науковці вважають, що власне історія Нового часу почалася з Французької революції кінця XVIII ст.

Загалом наявність різних поглядів стосовно хронологічних меж певного історичного періоду не повинна дивувати, адже будь-яка періодизація, особливо такого масштабного процесу, як перехід Європи від доби Середньовіччя до нової стадії історичного розвитку, має відносний характер. І взагалі будь-який поділ безперервного потоку історичних подій і явищ на чітко визначені періоди чи етапи досить умовний.

Наявність такої розбіжності серед науковців пояснюється тим, що процес *розкладу феодалного ладу*, зародження та еволюція якого складала історичний зміст Середньовіччя, і відповідно процес *формування капіталістичного укладу*, який стане основою економіки новочасного (індустріального) суспільства, відбувалися значною мірою паралельно, хоча й нерівномірно в географічно-територіальному вимірі.

Тому закономірно постає запитання: чи є підстави починати історію Нового часу з Англійської революції, тобто з середини XVII ст.? Адже після неї в багатьох країнах Європи ще впродовж 100 – 150 років феодальна система (так званий *старий порядок*) зберігала домінуючі позиції у важливих царинах життя тодішнього суспільства. Видається, що значення Англійської революції середини XVII ст. (яку, до речі, більшість сучасних британських істориків відмовляються взагалі визнавати революцією) вочевидь перебільшувалося в радянській історіографії. Не заперечуючи її вельми важливу роль в історичному розвитку самої Англії, розглядати її як подію, котра відкрила нову добу в історії людства, немає достатніх підстав.

Тобто нині в істориків є різні погляди на проблеми визначення початкової межі історії Нового часу. Очевидно, що й ті історики, котрі трактують історію XVI – XVII ст. як пізнє Середньовіччя, й ті, хто цей період вважає вже Новим часом, мають вагомі аргументи на користь своєї позиції. Суперечливі тенденції та явища, які спостерігалися в ці століття (деформування й ускладнення соціальної структури феодального суспільства, двоїста роль такої форми феодальної держави, як абсолютна монархія, збереження старих правових норм, інститутів, традицій, які гальмували розвиток нових реалій економічного життя) не дають змоги однозначно віднести зазначений період до Середньовіччя чи Нового часу. Звідси і різний підхід істориків: одні з них переконані, що, незважаючи на зародження капіталістичного укладу в економіці та буржуазних відносин, феодальні порядки залишалися панівними впродовж XVI, XVII і значною мірою XVIII століть, інші роблять акцент на появі нових – протоіндустріальних – тенденцій, вважаючи їх провідними. Відповідно перші називають цей період пізнім Середньовіччя, другі – Новим часом, що загалом і не дивно, бо протягом цих століть співіснували, часом вступаючи в конфлікт один із одним, як елементи нового – майбутнього індустріального – суспільства, так і норми й інститути «старого порядку», тобто феодального ладу.

Історики доволі часто називають XVI – XVII ст. часом «великого прориву» Європи, який був спричинений злетом наукової думки, яка відкинула чимало традиційних уявлень і зруйнувала звичну картину світу, а також потужним ривком, котрий відбувся у техніці і природничих науках і відповідав потребам тодішнього етапу розвитку європейського суспільства (Великі географічні відкриття, розвиток військової справи, зокрема вогнепальної зброї, підприємництва та торгівлі та ін.). Водночас у сучасній історичній літературі XVII століття також часто називають «віком кризи», розуміючи під цим неухильно зростаючий, усебічний розклад феодалізму як суспільного та економічного ладу. До речі, це й дало підстави деяким науковцям починати Новий час саме з XVII ст.

Отже, є підстави вважати, що XVI – XVIII століття були *перехідним періодом*, коли співіснували, перебуваючи водночас у історичному протиборстві, елементи і старого, і нового ладу. Тому й прив'язувати закінчення Середньовіччя чи початок Нового часу до якоїсь конкретної події або явища, якими б важливими самі по собі вони не були, видається не дуже доцільним. Але, якщо це був перехідний період – від Середньовіччя до Нового часу, то як його все ж таки називати? Більшість сучасних істориків цей період всесвітньої історії, який справді був переломним етапом в історії європейської цивілізації, називають *раннім Новим часом*.

Питається, а чому ж не пізнім Середньовіччям або просто Новим часом? Стисла відповідь на це запитання буде, мабуть, такою: тому що впродовж XVI – XVIII ст. в Європі, яка все ще зберігала зовнішні ознаки середньовічного ладу (зберігалися феодальна – зазвичай монархічна – форма держави, становий поділ суспільства, норми феодального права тощо), виникали, набирали сили, поширювалися, ставали чимраз помітнішими елементи саме *нового* – порівняно з попереднім – суспільства.

І ці елементи нового дедалі активніше виявляли себе як в економіці, так і у суспільно-політичному житті. Феодальні відносини, які ще порівняно нещодавно неподільно панували, поступово, чим далі помітніше, занепадали, поступаючись місцем капіталістичним, насамперед в економіці. Щоправда,

спершу останні доволі активно розвивалися лише в небагатьох європейських країнах, тоді як на більшій частині європейського континенту залишки феодалізму проіснували ще тривалий час.

Проте нові капіталістичні форми організації економіки все впевненіше торували собі шлях: впродовж XV – XVI століть з'явилися такі явища, як оренда, право приватної власності, мануфактура, банки, вексельні операції; у другій половині XVII – першій половині XVIII століття почали діяти акціонерні компанії, фінансові біржі, виникли перші паростки механізованого виробництва. Поступово відбувалося усунення характерних для феодального суспільства регламентацій корпоративної системи; набув ваги такий чинник розвитку економіки як *капітал*, тобто те, що дає прибуток. Процесу *первісного нагромадження капіталу* сприяли такі чинники як нееквівалентна торгівля з колоніями в Новому Світі, «революція цін» унаслідок Великих географічних відкриттів, протекціоністська політика провідних європейських держав та інші. Поширення нових виробничих – капіталістичних за своєю суттю – відносин сприяло появі й нового типу індивіда, який цінував особисту свободу, ставав енергійнішим, підприємливішим, з відчуттям особистої відповідальності за свій добробут і соціальний статус.

Зародження й розвиток капіталістичного укладу в економіці спричинив зміни в соціальній структурі тодішнього суспільства, та й у становищі різних верств населення: 1) зростала й збагачувалася буржуазія – новий соціальний прошарок тодішнього соціуму; 2) утягувалася у підприємницьку діяльність частина дворянства, що зумовило появу нового – обуржуазненого – дворянства; 3) більшість селянства здобула особисту свободу, а його найзаможніші представники почали хазяйнувати по-новому, розвиваючи товарне виробництво, орієнтуючись у своїй діяльності на потреби ринку, іншими словами, стаючи фермерами; 4) виник і зростав чисельно клас найманих робітників, якого не було в часи класичного феодалізму. Всі ці нові соціальні групи населення були водночас і витвором, і рушійною силою появи й розвитку товарно-грошових, а згодом і ринкових відносин.

Проте змінювалися не тільки соціальні й економічні реалії європейського соціуму, змінювалася і сама людина. Людина раннього Нового часу багато в чому відрізнялася від людини Середньовіччя. Вона по-іншому почала сприймати свої відносини з Богом, та й у земному житті послуговувалася вже іншою системою цінностей. Люди дедалі більше почували себе хазяями власної долі, і це почуття робило їх, а отже, й суспільство в цілому енергійнішим, діяльнішим, рухливішим, ніж у часи Середньовіччя. Саме в добу раннього Нового часу європейці вперше вийшли за кордони свого континенту, почали освоювати простори чотирьох океанів і невідомі їм раніше землі інших континентів, про існування яких раніше навіть не мали й гадки. Це розширювало їх кругогляд, збагачувало знання, породжувало прагнення краще пізнати довколишній світ і *раціонально* його пояснити. В цю добу сталися помітні зсуви у світогляді людей, у їх філософських уявленнях, релігійних і політичних переконаннях.

Мабуть, тому американський науковець Річард Лахман зовсім не випадково назвав перший розділ свого ґрунтового дослідження «Капіталісти мимоволі», присвяченого конфлікту еліт, а також економічним перетворенням у Європі в добу раннього Нового часу, вельми прикметно й водночас незвично для суто наукової праці, якою, власне, і є його твір, а саме – «Щось трапилося». Він, зокрема, констатував: «Щось змінилося в Західній Європі в XV – XVIII ст. ...Інтелектуально й духовно змінилися європейці, втім, як і матеріальні умови їх існування».

Отже, для XVI – XVIII ст. було характерним існування старих інститутів, структур і відносин, які збереглися ще від Середніх віків, а подекуди їх переплетення з новими реаліями, і водночас виникнення та розвиток якісно нових явищ і процесів у всіх вимірах суспільного буття – в економіці, культурі, індивідуальній і масовій свідомості, сфері релігійного життя. При цьому важливо зрозуміти, що протягом цих трьох століть, принаймні у західноєвропейському регіоні, вектор суспільного розвитку, його головні тенденції, безумовно, визначалися вже *новими* соціальними групами й класами, *новими* явищами та процесами. Тому цей період європейської історії й доцільно називати саме *раннім Новим часом*, а не пізнім Середньовіччям.

Також треба мати на увазі особливу суперечливість доби раннього Нового часу, що пояснювалося частим зіткненням старих інститутів, норм і звичаїв із новими практиками та інтересами, що, своєю чергою, спричинило низку численних і різноманітних за своєю природою суспільних конфліктів. З одного боку, то був час сміливих, відважних мореплавців і глибоких мислителів-гуманістів, геніальних митців і мудрих державних діячів, час появи багатьох цінностей, які зрозумілі й близькі нам і дотепер. Але ті ж самі століття були часом безперервних війн і жорсткостей інквізиції, знищення тубільного (індіанського) населення в Новому Світі і полювання на відьом. Світло й тіні, досягнення й ганебні явища раннього Нового часу нерозривно пов'язані одне з одним і разом складають характерне й неповторне обличчя цієї доби.

Якщо ж характеризувати добу Нового часу загалом, як певний, науково обґрунтований етап світової історії, то варто наголосити, що вона, особливо починаючи з Великої французької революції 1789 – 1799 рр., відрізнялася від попередньої, тобто середньовічної епохи, значно більшою щільністю подій, неабияким масштабом та динамікою суспільних процесів, вражаючою глибиною змін, які відбувалися в усіх царинах життя народів, що й зумовило, по суті, виникнення якісно нової, а саме – *індустріальної* – цивілізації, якої ще не було в історії, а тому це був дійсно інший і справді *новий* час, який докорінно відрізнявся від Середніх віків.

Отже, основним *історичним змістом* доби Нового часу є зародження, становлення та утвердження *індустріальної* (чи, як її ще називають, *ліберально-промислової*) *цивілізації*, її подальша еволюція, досягнення зрілості та глобальної гегемонії в світі, а також її криза наприкінці XIX – у перші десятиліття XX ст. та подолання її в другій половині цього століття. Але при цьому йдеться передусім про індустріальну цивілізацію, яка склалася в передових країнах Західної Європи та Північної Америки (звідси ще одна її назва – *західна цивілізація*).

Становлення та утвердження індустріального суспільства зумовило появу такого феномена як *європоцентризм*, а саме домінування в світі (приблизно з другої половини XVIII ст.)

невеликої групи європейських держав, які в усіх царинах суспільного розвитку посіли панівні позиції та підкорили чи поставили в залежність від себе решту країн світу (див. докладніше: Додаток А).

Щодо кінцевої межі Нового часу, то зазвичай вітчизняні історики закінчували цей період всесвітньої історії такою доленосною подією як Перша світова війна 1914 – 1918 рр., яка стала справжнім вододілом між різними етапами світової історії й водночас початком того історичного періоду, який в нашій історіографії тривалий час називався *новітньою історією* (хоча сама назва «новітня історія» видається вельми сумнівною для позначення понад 100-річного періоду). Після закінчення Першої світової війни, безсумнівно, почався багато в чому новий період світової історії, який значною мірою відрізнявся від тієї відносно спокійної та розміреної епохи, яка передувала початку світової війни. Але це аж ніяк не свідчило про кінець власне історії Нового часу, адже існування індустріальної цивілізації не припинилося. Після досягнення зрілості та глобального панування в світі в другій половині XIX ст., вона на межі XIX – XX ст. увійшла в смугу надзвичайно глибокої системної кризи (виявом чого й стала світова війна 1914 – 1918 рр.), яка тривала й у перші десятиліття XX ст. Подолання цієї кризи припадає на другу половину XX століття, коли дана цивілізація спромоглася довести свою життєздатність і переваги в економіці, соціальній сфері, здійсненні науково-технічної революції тощо. Індустріальна (західна) цивілізація, переживши і Першу, і Другу світові війни, і натиск як правих, так і лівих радикальних сил, в цілому зміцнилася й зберегла провідну роль у світі. Більше того, починаючи з середини XX ст. у розвинених країнах Заходу сталися трансформації системного характеру, внаслідок яких почало формуватися суспільство, яке вже суттєво відрізнялося від класичного індустріального суспільства останньої третини XIX ст. і яке в останні десятиліття XX ст. вступило в *постіндустріальну* стадію розвитку.

Як бачимо, існування індустріальної цивілізації (чи індустріального суспільства) тривало до останніх десятиліть XX ст., а, отже, продовжувалася й історія Нового часу,

історичний зміст якого, як зазначалося вище, саме і полягав в утвердженні та розвитку такого типу суспільства. Тому є підстави розглядати період історії, який розпочався після Першої світової війни, як *третій період* Нової історії (який ще називають *новітнім*).

З огляду на це, внутрішня періодизація історії Нового часу може виглядати так:

1) межа XV – XVI століть – кінець XVIII ст. (ранній Новий час, або перехід від аграрної цивілізації до індустріальної, коли відбувалося формування підвалин індустріального суспільства);

2) кінець XVIII – початок XX ст. - становлення, утвердження, розквіт і початок кризи індустріальної цивілізації;

3) Перша світова війна (1914 – 1918 рр.) – останні десятиліття XX ст. – подолання кризи та трансформація індустріального суспільства.

Розділ II. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку європейського суспільства в добу раннього Нового часу

Впродовж XVI – XVIII ст. у житті європейського суспільства відбувалися важливі соціальні та економічні зміни, які створювали передумови його трансформації в майбутньому на індустріальне суспільство.

Найпомітніші і разючі зміни мали місце в галузі економіки. Як і раніше основну роль тут продовжувало відігравати сільське господарство, проте споглядалися й нові тенденції. З одного боку, в багатьох місцевостях, особливо на півдні Франції та Італії, в Іспанії, у низці німецьких земель продовжували панувати феодальні відносини, а тому зберігалася низька продуктивність сільського господарства, слабкі зв'язки з ринком, наявність надлишкового населення, малоземелля значної частини селянства. З іншого боку, в Англії, Нідерландах, Північній Франції, в окремих німецьких землях, на півночі Італії споглядалися нові явища (поширення оренди на капіталістичних засадах, формування прошарку фермерства, використання праці найманих сільськогосподарських робітників, спеціалізація господарства, тобто виробництво того, що вигідно продається). На противагу характерному для середньовічних часів великому поміщицькому землеволодінню посилювався процес концентрації земель або в руках колишніх феодалів (так звані нові дворяни), які перетворювалися на підприємців і переводили свої господарства на ринкові рейки, або розбагатілих селян, або містян, які вкладали свої капітали у сільськогосподарське виробництво. Для всіх цих категорій характерним було прагнення отримати від землі прибуток. Так складалася нова – капіталістична – модель господарювання в аграрному секторі економіки, яка стане провідною в майбутньому.

Аграрний сектор посідав домінантне місце в економіці Європи доби раннього Нового часу, але поруч із ним швидко зростали й динамічно розвивалися промисловий і торговий сектори. Традиційно промисловість була зосереджена у містах і мала форму ремісничого виробництва, а задіяні в ньому ремісники для захисту своїх інтересів на ринку об'єднувалися в цехи (свого роду тодішні профспілки), тоді як торговці створювали власні об'єднання – гільдії.

Поруч зі старими, тобто середньовічними, гільдіями й цехами, зароджується й починає розвиватися новий тип промислового виробництва – мануфактурний. На противагу ремісничій майстерні з'являється і новий тип промислового підприємства – *мануфактура* (від латинських слів: *manus* «рука» та *facere* «делать»), у якій використовувалася ручна праця найманих робітників, де існував поділ праці на окремі виробничі операції, що допомагало значно підвищити її продуктивність, а власне виробництво було зорієнтовано на потреби ринку. Зростання продуктивності праці відбувалося тому, що кожен робітник виконував свою, відносно нескладну роботу, тобто спеціалізувався на якій-небудь одній простій операції, що давало змогу виготовляти за одиницю часу значно більше продукції. Розподіл окремих операцій між десятками працівників не тільки сприяв різкому підвищенню обсягу виготовлюваної продукції, але й тим самим значно здешевлював кінцевий продукт, а, отже, підвищував його конкурентоспроможність.

На відміну від майстерні середньовічного ремісника, на мануфактурі працювали десятки й навіть сотні найманих робітників. До того ж мануфактури були позбавлені цехових обмежень і регламентацій. Це були підприємства *капіталістичного типу*, які поєднували характерні риси як ремісничого (ручна праця), так і майбутнього капіталістичного (поділ виробничого процесу, застосування найманої робочої сили) виробництва. До речі, та обставина, що розподіл праці на мануфактурі звів роль робітника до виконання простих одноманітних операцій, допомогла спостережливим механікам у XVIII ст. винайти машини, які замінили ручну працю людей.

Перші мануфактури виникли ще в XIV ст. в Італії, а пізніше поширюються в Англії, Нідерландах, Франції. Згодом уславилися своїми виробами текстильні мануфактури у французькому Ліоні та німецькому Кальве, фаянсові – в Руані, Марселі, Франкфурті, Дрездені, порцелянові – в Мейсені та Севрі, скляні – в Гессені та Сен-Гобені. Корабельні верфі, на яких працювали сотні робітників, також були, по суті, мануфактурами.

Якщо робітники різних спеціальностей працювали в одному приміщенні, так би мовити, під одним дахом, то така мануфактура називалася *централізованою*. Якщо ж робітники працювали в себе вдома, та така мануфактура отримувала назву *розсіяної*. У XVI – XVII ст. переважала саме розсіяна мануфактура. Зазвичай мануфактури першого типу обслуговували військо й флот, займалися виробництвом паперу, книжок, скла, цукру, шовку. Мануфактури другого типу були переважно в сільській місцевості, адже ремісничі цехи, не без підстав побоюючись конкуренції з боку мануфактур, чинили опір їх заснуванню в містах (звідси ще одна їхня назва – сільські). Їх відмінність полягала в тому, що селяни робили обробку отриманої від підприємця сировини у себе вдома, зазвичай до стану напівфабрикату, потім вона передавалася від них для подальшої роботи або іншим надомникам, або в центральну мануфактуру, звідки виходив вже повністю готовий виріб. Так, в Англії, де мануфактурне виробництво особливо розвинулося у галузі сукнаства, такий собі Томас Рейнольдс з міста Колчестер постачав сировину для роботи вдома 400 прядильницям, 52 ткачам і 33 ремісникам інших спеціальностей.

Насамперед і найбільш успішно мануфактури розвивалися у нових галузях економіки, де не було цехових обмежень. Зрозуміло, що мануфактурне виробництво вимагало значних інвестицій (капіталовкладень). Інвестиції в той час могли робити або багаті торговці, або держава. У ранній Новий час торговці починають об'єднувати свої капітали або для того, щоби створити великі торговельні підприємства (торгові компанії), або щоби вкласти їх у виробництво, як правило, гірниче. Підприємливі люди того часу намагалися зблизитися з

державною владою, щоби фактично купити дозвіл на збирання податків або отримати так звану монополію – виключне право на виробництво та продаж, імпорту чи експорт будь-якої продукції.

Розвиток мануфактур був ознакою народження капіталізму - економічного ладу, заснованого на приватній власності, прагненні до прибутку, вільному ринковому господарстві та використанні найманої праці.

Процес формування капіталістичного укладу в економіці відбувався нерівномірно, проте наприкінці XVI - на початку XVII ст. ставав дедалі очевиднішим. Він став, по суті, провідним в економіці Англії та Нідерландів, відігравав помітну роль в окремих галузях виробництва у Франції, деяких німецьких землях, пізніше у Швеції, натомість в Італії, де елементи капіталістичних відносин зародилися досить рано (ще в XIV ст.), мала місце їхня стагнація і навіть регрес унаслідок несприятливої економічної та політичної ситуації, а в Іспанії та Португалії паростки нового укладу загинули через недалекоглядну, а часом відверто реакційну політику місцевих монархів. У німецьких землях на схід від Ельби, у Прибалтиці, Центральній і Південно-Східній Європі ранній капіталізм взагалі не набув розвитку, навпаки, втягування цих регіонів у ринкові відносини призвело до зворотного явища – *рефеодалізації* господарства та повернення до важких форм особистої залежності селян (цей процес отримав в істориків назву *друге видання кріпацтва*). Незважаючи на нерівномірність розвитку ранньокapіталістичного укладу в різних країнах, він почав чинити постійний вплив на всі сфери господарського життя Європи.

Повільну природну еволюцію феодальної економіки до капіталізму прискорив процес *«первісного нагромадження капіталу»*, суть якого полягала в такому: з одного боку, насильницьке позбавлення власності й засобів виробництва (це явище ще називається *експропріацією*) маси безпосередніх, зазвичай дрібних виробників матеріальних благ (селян і ремісників) і перетворення їх на незаможних пролетарів, з іншого боку, акумулювання (накопичення) багатств (землі, грошей, засобів виробництва, нерухомості тощо) в руках купецтва й підприємців,

що полегшувало формування великих капіталів, необхідних для створення капіталістичного виробництва. Тут було кілька джерел:

1) експропріація особистих наділів селян і майна ремісників; узурпація общинної селянської власності; розкрадання церковних маєтків під час Реформації; шахрайське відчуження державних земель;

2) нееквівалентна торгівля або відверте пограбування інших країн і територій за допомогою колоніального грабунку та работоргівлі;

3) система державних позичок, яка сприяла збагаченню фінансових ділків;

4) податкова система, котра прискорювала розорення та експропріацію дрібних власників і сприяла збагаченню відкупників – представників великого капіталу;

5) протекціоністська політика держав, яка також сприяла збагаченню молоді буржуазії та нагромадженню нею великих капіталів;

6) «революція цін», вигоди якої змогли використати великі постачальники продовольства та сировини на європейські ринки.

Доба первісного нагромадження капіталу в Європі тривала приблизно з другої половини XV ст. й до середини XVIII ст. Державну політику в цю добу в царині економіки, промисловості й торгівлі прийнято називати *меркантилізмом*, яка ґрунтувалася на уявленнях про те, що варто продавати за межі держави більше, ніж закуповувати там, а різницю обертати на дзвінку монету, бажано в золото. Держава намагалася захистити власне виробництво протекціоністськими заходами, запроваджуючи високі мита на іноземні товари; вона стимулювала вивіз своїх готових виробів, прагнучи імпортувати лише сировину, а також створювала державні мануфактури, великі торговельні компанії, надавала монополії (виняткове право на виробництво або продаж тих або інших товарів) представникам буржуазії, заохочувала розвиток торгівлі, а також інститутів (вексельні операції, банки, страхування, акціонерні товариства тощо), які її обслуговували.

Внаслідок економічних зсувів у XVI – XVII ст. суттєво змінювалася й ускладнювалася соціальна структура західноєвропейського суспільства, відбувалося подальше руйнування феодальної станової системи, заснованої на особистій залежності васала від сеньйора.

У ранній Новий час європейське суспільство увійшло, зовні зберігаючи параметри й характерні риси середньовічного станово-корпоративного соціуму. Суспільство складалося з трьох станів, перші два з яких були привілейованими (духівництво та дворянство), а решта населення (купці, ремісники, селяни тощо) складала третій стан. У суспільній свідомості була глибоко вкорінена ідея нерівності станових груп і корпорацій. Це було суспільство привілеїв і вольностей, які спиралися на традицію й були закріплені в юридичному порядку. Статус людини визначався її належністю до конкретної соціальної групи, стану чи корпорації (так званий принцип крові). І ця належність до того чи іншого стану передбачала дотримання певного способу життя, поведінки, стилю одягу, різні покарання за проступки, різні можливості обіймати важливі посади.

Проте, починаючи приблизно з XVI ст., пішла перебудова соціальних відносин, з'явилися чинники, які поступово почали руйнувати засади традиційного суспільства, характерного для середньовічної цивілізації Європи. З огляду на прогресуючий занепад феодального способу виробництва та «революцію цін», спричинену Великими географічними відкриттями, представникам перших двох станів для підтримання звичного для них способу життя, крім шляхетного походження та спадкових привілеїв, потрібні були нові джерела доходів. «Принцип крові», який визначав їхній статус у суспільстві, похитнувся (хоча й не був остаточно витіснений) під тиском грошей, питома вага яких у повсякденному житті європейців того часу почала стрімко зростати.

Іншим важливим чинником стала соціальна мобільність, яка почала споглядатися в країнах Європи впродовж XVI – XVIII ст. Саме в цей час люди третього стану, які стояли на соціальній драбині нижче від дворянства, отримали можливості, яких не мали раніше, а саме: підвищити свій соціальний статус,

придбавши землю, посівши посаду в апараті державного управління, отримавши дворянський титул (або, як це називалося, аnobлюватися). Почастішали випадки, коли люди низького соціального статусу змогли розбагатіти на відкупках, фінансових оборудках, позиках урядам і навіть королям і поступово ставали врівень зі старою аристократією чи, бувало, відтісняли її на другий план. Представники буржуазії завдяки практиці купівлі посад могли обіймати важливі й навіть ключові позиції в урядах, у фінансовому та судовому відомствах. Як відомо, вихідці з так званого третього стану ставали радниками або навіть міністрами у європейських монархів, напр., Генріха VIII в Англії чи Людовіка XIV у Франції.

Ці чинники зумовили помітні зміни у становищі соціальних верств тодішнього європейського суспільства. Посилюються процеси соціального розшарування селянства й міського населення, а також дворянства.

Селянство. Більшість селян, особливо у Західній Європі вже здобула особисту свободу, але лише незначна частина селянства могла вільно володіти й розпоряджатися землею, проте, саме в її середовищі почали формуватися майбутні фермери. Селяни, як правило, володіли землею на умовах тримання, виплачуючи за це панам фіксовану ренту, а іноді й виконуючи феодалні, по суті, повинності. Натуральні повинності вже давно були витіснені грошовими. Це зменшувало залежність селян від своїх панів і було вигідно останнім, адже вони в нових умовах розвитку товарно-грошових і ринкових відносин воліли отримувати саме грошову ренту. Найбільш заможні селяни ставали власниками своєї землі на правах вільного володіння нею. Таких, наприклад, у найрозвиненіших районах південно-східної Англії на початку XVII ст. було вже близько третини від усієї чисельності селянства.

Дворянство. Дворянство вже не являло собою консолідованого воєнно-служивого стану. З одного боку, значну його частину складало «старє дворянство», яке жило на доходи від своїх маєтків і військової служби. Його матеріальне становище погіршилося через зниження реальної вартості

селянських рент унаслідок «революції цін», коли впала купівельна спроможність самої монети, бо в обігу ставало щораз більше повноцінних монет, карбованих з американського золота й срібла. Але звичка «старого дворянства» до заможного життя (на яке вже часто-густо не вистачало коштів) нікуди не зникла, навіть посилилася, тим більше що ринок пропонував усе більшу кількість нових і привабливих товарів як іноземного (кава, шоколад, прянощі, тютюн), так і вітчизняного походження. З іншого боку, виникає й набирає сили «нове дворянство», психологічні настанови якого були протилежними життєвим орієнтирам «старого дворянства». Ця частина дворянства перебудовує господарство своїх маєтків на товарне виробництво, щоби підвищити їхню прибутковість, та починає займатися підприємництвом і торгівлею, орієнтуючись на потреби ринку. Це так зване нове, тобто обуржуазнене, дворянство утягується в підприємницьку діяльність і фактично перетворюється на сільських підприємців-капіталістів. За своєю діяльністю та джерелами доходів до «нового дворянства» наближалася особлива група населення, яку складали аnobльовані вихідці з так званих нешляхетних станів: чиновники, заможні містяни і навіть багаті селяни, які спромоглися отримати дворянський титул за службу або купити його.

Містяни. Найдинамічніше розвивалося міське населення. На чолі міської громади перебував міський патриціат, який складався із багатих купців, котрі займалися міжнародною торгівлею, володіли міською власністю (нерухомістю) та формували структури міського управління. До міської еліти входили також багаті комерсанти і підприємці, які виробляли товари для внутрішньої торгівлі, а також представники дворянства, які переїхали до міста. Важливу роль у житті міст продовжували відігравати ремісники, об'єднані у цехові корпорації або гільдії, які прагнули контролювати місцевий ринок виробництва певної продукції й не допускати появи конкурентів. Однак могутність останніх підривалася зростаючою конкуренцією з боку сільської промисловості та особливо мануфактурного виробництва, а також і політикою держави, яка нерідко позбавляла гільдії

колишніх привілеїв і вольностей. Послаблення й поступове усунення регламентацій корпоративної (цехової) системи разом зі зростаючою особистою свободою індивіда, який усвідомлював свою повну відповідальність за власне благополуччя, стали важливими підвалинами становлення капіталістичної економіки та буржуазних відносин.

Зростала й багатшала буржуазія, яка ставала новим соціальним класом європейського суспільства. У XVII ст. буржуазія складалася переважно з купців, великих банкірів, відкупників. Зростаюча економічна потуга буржуазії, з огляду на її політичне безправ'я, зумовила появу ідей про необхідність переустрою суспільства, яка знайшла своє практичне втілення в буржуазних революціях XVIII– XIX ст. Разом із буржуазією виникає й клас найманих робітників, який формувався із безземельного селянства, розорених ремісників і міського плебсу.

Новим явищем у соціальній структурі суспільства стала поява соціо професійних груп, представники яких володіли значними статками й статусом, на рівні вже зі статусом нижчого дворянства. Серед таких груп виділялися насамперед правники та медики. Особливу категорію, що виділилася з бюргерського середовища, становили міські інтелектуали: викладачі, студенти, люди вільних професій.

А загалом склад міського населення в XVI – XVII ст. (або в добу *мануфактурного капіталізму*) був доволі строкатим: ремісники, купці, лихварі, власники мануфактур і робітники, які на них працювали, крамарі й торговці, волоцюги й жебраки.

Жебрацтво та бродяжництво були наслідком зростаючої пауперизації (зубожіння) значних верств населення, що відбувалося через скорочення земельних наділів селян, відсутність достатнього числа робочих місць у містах, дорожнечу продуктів харчування, збільшення народжуваності тощо. Мануфактури також не могли одразу забезпечити працею масу безземельних селян і розорених ремісників. Тому тисячі їх були змушені блукати країнами Європи в пошуках випадкової роботи, займатися жебрацтвом, крадіжками, грабежами. Точних статистичних

даних про кількість бідняків, нездатних прогодуватися своєю працею й змушених просити подаяння чи шукати благодійності, немає, але навіть наявні фрагментарні дані дають право стверджувати, що їх було чимало. Так, у 1688 р. чверть усього населення Англії жило за межею бідності. А у Франції в 1790 році 30% дорослих чоловіків заробляли 20 су за день, тоді як на утримання сім'ї треба було 35 су. Зрозуміло, що наявність значної кількості жебраків і бродяг була поживним ґрунтом для зростання злочинності. За бродяжництво пауперів шмагали батогами, таврували, засилали на галери, навіть страчували. Тому вони змушені були шукати й погоджуватися на роботу на будь-яких умовах, забезпечуючи сільських і міських підприємців дешевою робочою силою. Тим самим створювалися умови для швидкого розвитку капіталістичного укладу і в промисловості, і в сільському господарстві. Згодом у деяких західноєвропейських країнах, крім каральних заходів, влада запровадила перші податки, надходження від яких повинні були йти на підтримку бідних, що свідчило про зародження перших паростків (елементів) того, що пізніше отримає назву соціальної політики.

У розглядуваний історичний період зазнає змін і сама держава як інститут суспільства.

Як історичне явище *абсолютизм* являв собою особливу соціально-політичну систему, яка склалася в добу раннього Нового часу й відображала тодішнє співвідношення соціальних сил. Як форма правління він був політичним режимом, за якого влада повністю належить монархові й здійснюється через підпорядкований особисто йому розгалужений бюрократичний апарат. Абсолютизм склався в таких державах, як Англія, Франція (класична форма абсолютизму), Іспанія, Данія, Швеція, а також у німецьких землях у вигляді так званого князівського абсолютизму.

Поява абсолютизму була зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми обставинами. Перехід до такої форми правління мав припинити внутрішньополітичні чвари й збройні конфлікти всередині пануючого (феодального) стану, врегулювати соціальні суперечності між ним і новими верствами населення, які

формувалися у цей період (зокрема буржуазією), а також згуртувати всі сили держави на тлі посилення міждержавної конкуренції й боротьби за гегемонію у Європі. Ідеологічним підґрунтям абсолютизму став церковний міф про божественне походження монархічної династії, тому влада монарха оголошувалася священною й наділялася релігійним ореолом.

Для абсолютних монархій у європейських країнах були характерними такі риси:

- зосередження всієї повноти влади (законодавчої, виконавчої й судової) в одних руках, монарх не просто стоїть на чолі держави, він її персоніфікує, а його влада оголошується священною, наділяється релігійним ореолом;
- формування загальнодержавного бюрократичного апарату;
- наявність постійного професійного війська;
- запровадження єдиної загальнодержавної податкової та митної систем;
- уніфікація правової системи, адміністративного устрою та структури органів управління, а також системи єдиних мір і ваг;
- створення загальнодержавної судової системи;
- підпорядкування церкви державі (а у низці випадків і запровадження єдиної релігії як державної);
- проведення єдиної державної економічної політики;
- відсутність або формальне існування станово-представницьких органів, функції яких стають суто декларативними або дорадчими.

Монарх залишив за дворянством (шляхтою) всі його тяжкі для народу права й привілеї, але зовсім підкорив його своїй владі, залучивши його до придворного життя добре оплачуваними посадами, грошовими подарунками й пенсіями, зовнішньою пошаною, розкішною палацовою обстановкою, веселощами світського дозвілля. Поступово феодальна аристократія перетворилася на придворну знать.

На відміну від деспотичних режимів країн Сходу, абсолютизм європейського зразка допускав існування певних обмежень своєї влади, зокрема таких, як відносний плюралізм форм власності, наявність різноманітної соціальної структури та спадкоємної

аристократії, ідеологічної багатоманітності тощо. Суспільство визнавало, що король не підкоряється звичайним законам, що він може скасувати ті закони, які були видані його попередниками, що він має право жити й правити без земного контролю, бо втілює й концентрує в собі вищу владу, яку не поділяє більше (як у Середньовіччі) з феодалами. Але при цьому сам король повинен поважати й примушувати інших поважати божі закони, а також закони природи, які регулюють життя людей. Тобто абсолютна влада короля мала правові та фактичні обмеження. За законом король мав обов'язки перед своїми підданими й перед Богом, якому був підзвітний у своїх діях. Це лунало, наприклад, у різного роду урочистих зверненнях до королівської особи у Франції: «Сір, ми ваші смиренні й слухняні слуги, але з нашими власними привілеями», «Сір, ви можете все, але ви не повинні бажати всього, що ви можете». Король не міг заповідати корону на власний розсуд кому завгодно, тобто він не міг скласти заповіту, хоча в цьому не було й потреби, бо його законним спадкоємцем міг бути тільки старший із родичів-чоловіків, який народився у законному шлюбі. Отже, короля ніяк не можна назвати самодержавним правителем, адже новий король теоретично мав право скасувати всі законодавчі акти свого попередника.

Прикметно, що саме в добу абсолютизму з'являється поняття «суверенітет», яке вперше запровадив до обігу французький правник Жан Боден. Він вважав, що верховна влада (що в буквальному перекладі й значить «суверенітет») у державі, за аналогією з владою Бога, єдина й неподільна й повинна належати абсолютному монарху, який у своїй державі не обмежений нічим і не підкоряється нікому, крім Бога. Боден визнавав, що суверенітет також може належати народу чи аристократії, проте вважав ці форми правління нестійкими.

Отже, найважливішими процесами та явищами XVI – XVIII століть в історії Європи, передусім Західної, були:

- *в економічній царині*, насамперед у таких країнах, як Англія, Нідерланди, Франція, відбувався прогресуючий розклад феодальних форм економіки, тривав процес первісного нагромадження капіталу, зародження в надрах феодального суспільства нового економічного укладу – капіталізму;

- у *соціальній царині* розмивалася станова стратифікація традиційного суспільства, виникали нові професійно-станові групи, зокрема буржуазія та наймані робітники;

-у *політичній царині* на зміну станово-представницькій формі держави прийшли абсолютні монархії, які зазнали як розквіту, так і занепаду;

- у *духовній царині* це був час виникнення нових ідеологій: гуманізму, реформаційних віровчень (лютеранство, цвингліанство, кальвінізм, анабаптизм) і радикальних сектантських доктрин із їх зрівняльними ідеями; певне оновлення зазнавала і католицька церква.

Розділ III. Реформація європейського суспільства

Одним із найважливіших чинників трансформації європейського суспільства в ранній Новий час стала *Реформація* (від лат. *Reformatio* – перетворення), під якою розуміють широкий релігійний і суспільно-політичний рух за докорінне оновлення церкви, котрий розгорнувся у більшості країн Європи в XVI ст. і тривав до середини XVII ст. Цей рух набув форми боротьби проти католицької церкви, яка була, як відомо, головною ідеологічною опорою феодального порядку, тому він набув вочевидь антифеодального забарвлення.

Фактично доба Реформації – це доба кризи католицької церкви. Життя та діяльність духівництва вже давно і всюди викликали незадоволення та навіть обурення. Сучасників вражало лицемірство вищих сановників церкви, які проповідували невибагливість і утримання від світських насолод, а самі жили в розкоші, жадібно накопичуючи багатства, значну частку яких становили доходи від продажу індульгенцій – спеціальних папських грамот, свого роду свідоцтв про відпущення як скоєних, так і ще не скоєних гріхів. Ченцям і священикам дорікали за відверте прагнення до збагачення, здріство й продажність, несправедливість способу життя, нехтування дотриманням церковних обітниць і статутів, захоплення прибутковою діяльністю (платня за проведення обрядів, симонія, безсоромний продаж індульгенцій). Зростала недовіра до духівництва як посередника між людьми і Богом, що зумовило послаблення ролі церкви в суспільстві, ухиляння віруючих від виконання церковних обрядів.

Римських пап не без підстав звинувачували в інтриганстві, розкошах, причетності до політичних убивств і розпусти. Фактично папство як інститут перебувало у стані перманентної кризи ще з початку XIV ст. Яскравими проявами цієї кризи були так званий *авіньйонський полон* та так звана *західна схизма* або «Великий західний розкол» (1378 – 1417 рр.), коли три особи одночасно стверджували, що саме вони є справжніми Папами;

ця відверта й безсоромна боротьба за папський престол завдала великої шкоди авторитетові папства, дискредитуючи його в очах віруючих. Інститут папства втратив духовний авторитет, адже в XV ст. Папа став багатим світським правителем замість того, щоби бути духовним лідером християн Європи.

Заклики до реформування та оновлення католицького церкви лунали протягом XIV – XV ст. (виступи Вікліфа в Англії, Яна Гуса в Чехії), але необхідні *передумови* для такого процесу склалися лише наприкінці XV — на початку XVI ст. До них належать такі явища, як посилення ролі міст у житті тодішнього суспільства, які були центрами промисловості й торгівлі, товарно-грошових і ринкових відносин; появу в добу Відродження філософії гуманізму, тобто системи поглядів, яка визнавала цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя тощо; поширення світської освіти на противагу церковній; винахід книгодрукування, прямим результатом якого стала поява великої кількості примірників Біблії та здешевлення підручників, що сприяло зростанню рівня грамотності серед населення. Книжок ставало не тільки більше – їх друкували у такий спосіб, щоби легше було читати й відповідно розуміти, текст часто-густо супроводжувався малюнками, що робило його зміст зрозумілим і малограмотній людині. За допомогою книгодрукування можна було швидко й дешево вести пропаганду нових ідей, зокрема релігійних. Все це зумовило підвищення загального культурного рівня та зміни у менталітеті людей (насамперед бюргерства), розширенню їх кругозору, прагненню до свободи особистого вибору та підприємливості, відходу від середньовічної корпоративності й замкненості.

Та й у середовищі самого духовенства, принаймні його частини, дедалі частіше виникали думки та зростала переконаність, що церкву треба реформувати, а саме адаптувати до потреб людей, до інтересів нових соціальних груп, оновити католицьку догматику, усунути найбільш кричущі недоліки й зловживання, притаманні її діяльності.

Початок Реформації саме на початку XVI ст. пояснюється низкою *причин*.

1. Глибока й тривала криза римо-католицької церкви, про що йшлося вище, особливо загострилася на межі XV – XVI ст. в умовах чим далі відчутніших соціально-економічних змін – прогресуючого розкладання феодального ладу та інтенсивного розвитку ринкових відносин і формування ранньокapіталістичного укладу в економіці, що супроводжувалося загостренням цілого комплексу суспільних суперечностей. Спроби католицької церкви (яка була, до речі, одним із найбільших феодальних землевласників) пристосуватися до зростаючої ролі грошей у суспільстві і намагання будь-якими засобами збільшити свої багатства призвели до ще більшого занепаду її авторитету. Церковні побори зросли до небачених розмірів. Серед усіх верств населення зростало роздратування вражаючим збагаченням церкви, негідною поведінкою священнослужителів, продажем індульгенцій, жорстокими діями інквізиції. Сучасники висміювали й викривали користолюбство, невігластво, зажерливість священників і ченців. Невідповідність способу життя служителів церкви тому, що вони проповідували, викликала обурення віруючих і навіть значної частини духівництва.

2. Утворення наприкінці XV ст. у Західній Європі національних держав із сильною королівською владою, що, з одного боку, почало помітно обмежувати політичну роль папства, а, з другого, посилило бажання світської влади не тільки позбутися духовно-політичного контролю папства, але й підпорядкувати собі церкву на своїй території та секуляризувати церковні землі й майно.

3. Поява нових соціальних груп, інтереси яких (насамперед економічні) не сполучалися з офіційною доктриною католицької церкви, яка на словах, у своїх проповідях засуджувала торговельно-підприємницьку діяльність, прагнення людей до заможного життя, збагачення тощо.

4. Поширення ідей гуманізму в добу Відродження, розвиток наукових знань (чому сприяли й Великі географічні відкриття) і світської культури – все це значно послаблювало духовний контроль церкви над тодішнім суспільством і готувало ґрунт для сприйняття й розповсюдження нових ідей, нових ідеологічних настанов, нових форм поведінки.

За своїм змістом Реформація була спрямована на підриєв монопольного становища католицької церкви в духовному й почасті суспільно-політичному житті Європи та водночас на оновлення, реформування, на свого роду «демократизацію» церковних інститутів (від доктрини до практики).

Реформацію як суспільне явище й процес можна поділити на такі *етапи*: 1) лютеранський етап – 20 – 30-ті рр. XVI ст. ; 2) кальвіністський етап – 40 - 50-ті роки XVI ст.; 3) політичне та ідеологічне протистояння протестантизму та католицизму із середини XVI ст. й до закінчення Тридцятирічної війни в 1648 р.

Початком Реформації прийнято вважати виступ доктора богослов'я, 34-річного августинського ченця *Мартина Лютера*, який 31 жовтня 1517 року (напередодні дня Усіх Святих) власноруч прибив до дверей Замкової церкви у Віттенберзі свої «95 тез», де виступив проти продажності, лицемірства й зради християнським ідеалам з боку католицької церкви, зокрема проти продажу індульгенцій. Але він не тільки заперечив право папи на відпущення гріхів, але й незабаром сформулював низку ідей і принципів, які заклали підвалини нового напрямку у християнстві. Головний принцип Лютера – «спасіння вірою». Він стверджував, що Святе Письмо є єдиним джерелом віри, і тільки віра робить людину праведником. Обґрунтовуючи глибоко особисте ставлення людини до Бога, яке не потребує жодних посередників, Лютер відкидав у такий спосіб необхідність всієї величезної ієрархії католицької церкви.

Так, у Німеччині, а незабаром і в інших країнах Європи почався широкий рух проти папи й католицизму, а вимога реформації, тобто перетворення й оновлення церкви, стала загальною.

Утім не всі розуміли зміст Реформації однаково, різні соціальні групи намагалися використати нові ідеї насамперед у власних інтересах. З огляду на це, історики виділяють такі *основні напрямки* Реформації:

- *королівсько-князівський*, котрий відбивав інтереси монархів і світських феодалів, які прагнули заволодіти багатствами (насамперед земельними) й майном церкви, звільнити останню від влади папи з метою зупинити потік грошей до Риму й

водночас підпорядкувати її собі, щоби у такий спосіб ще більше зміцнити свою владу, додавши до політичної ще й духовну;

-*буржуазний* (іноді його ще називають *бюргерський або міський*), представники якого хотіли такої церкви, яка б служила їхнім інтересам, виправдовувала й освячувала засади й принципи того капіталістичного укладу в економіці, носіями якого були торгівельно-промислові верстви міського населення;

-*народний*, який виражав сподівання трудящих мас селянства та міської бідноти на полегшення своєї долі й поєднував вимоги оновлення католицької церкви з прагненням свободи та звільнення від феодального гніту, тобто хотів зробити реформаційні ідеї силою в боротьбі з несправедливістю й пригніченням з боку багатих і знатних.

Реформація, що розпочалася в Німеччині, незабаром охопила Нідерланди, Англію, Францію, Швейцарію. Не всюди вона проводилася за лютеранським зразком. Значний відбиток на зміст і форму реформаційного руху наклала специфіка країн, де він розвивався.

У деяких країнах Реформація пішла за королівсько-князівським напрямком. Наприклад, в Англії спеціальним законом 1534 р. (так званий Акт про супрематію) монастирські землі були конфісковані на користь державної скарбниці та на радість багатьох придворних, чиновників і дворян виставлені на продаж. Культ і догматика залишилися такими, як були, але єпископів відтепер призначав сам король, а не папа. Відповідно й доходи (десятина та ін.) залишалися в королівстві, а не відправлялися до Рима. Цю реформовану церкву, на чолі якої встав король, назвали англіканською.

Подібний перебіг подій споглядався й у Данії, де в 1536 р. була проведена конфіскація земель церкви й монастирів. Король став главою реформованої церкви, сам почав призначати вигідну йому церковну адміністрацію, а лютеранство й дотепер є державною релігією в цій країні. «Реформація за данським зразком», тобто «згори», була проведена в Норвегії (що забезпечило її підпорядкування Данії), а потім в Ісландії. У Швеції зберігся інститут єпископів, але главою церкви фактично став король, тому вони повинні були присягати йому, а не папі.

Прикладом бюргерської (буржуазної) Реформації стала Швейцарія. Одним із її лідерів став священник міста Цюріха *Ульріх Цвінглі*, який був рішучим прихильником республіки та, на відміну від Лютера, викривав «тиранію» монархів і князів. Він набагато категоричніше, ніж Лютер, виступав проти католицької церкви та папи, оголосивши того Антихристом; рішучіше виступав за право народу самостійно змінювати церковний устрій, не очікуючи дозволу властей; вимагав закриття монастирів, знищення ікон і всіляких святинь, вилучення власності, яка належала католицькій церкві та її розпродажу серед прихильників реформаційних ідей. Він створив у Берні виборний орган управління – синод, який складався з 12 пресвітерів за аналогією з радою апостолів. Услід за Берном до реформації Цвінглі приєдналися інші міста Швейцарії. Так, у Цюріху містяни почали самі обирати пасторів і магістрат.

На жаль, Цвінглі рано загинув у зіткненні з католиками (1531 р.), проте його справу продовжив француз Жан Ковен, більше відомий як *Жан Кальвін*, який, тікаючи від переслідувань протестантів у Франції, облаштувався у Женеві. Перед його приїздом у цьому місті на народних зборах у травні 1536 р. було прийнято рішення провести повну реформу церкви, внаслідок чого все церковне майно було конфісковане, церковні джерела доходів – націоналізовані, міський собор з католицького став протестантським. Наприкінці цього ж року Кальвін був призначений проповідником і пастором женевської церкви. Він став одним із засновників, мабуть, найбільш впливового серед реформаторських рухів напрямку – *кальвінізму*. У своєму трактаті «Настанови в християнській вірі» він виклав основні принципи доктрини визначення людини та абсолютного суверенітету Бога в спасінні людської душі від смерті й вічного прокляття. Вони заклали підвалини нової системи християнського богослов'я, етики та соціальної поведінки. У кальвіністських громадах, які відтепер самі обирали й контролювали своїх керівників, діяли суворі порядки й покарання. Прийняті закони проти розкоші, пияцтва, азартних ігор, заборонені численні свята, крім Різдва й Великодня; секуляризовані землі католицької церкви й розпродані з аукціону; закриті монастирі, ченців яких зобов'язали працевлаштуватися; знищені ікони, скасовані таїнства, окрім хрещення та причащення;

стали переслідуватися дармоїдство, жебрацтво, подружня невірність. Під впливом вчення Кальвіна виник новий тип ділової людини – працелюбною, заощадливою, підприємливою, аскетичною в побуті. Щодо своїх противників (чи католиків, чи протестантів), Кальвін був непримиренний, наполягаючи на їх вигнанні з міста або навіть страті. Такі не притаманні для протестантів фанатизм і нетерпимість принесли йому прізвисько «женевського папи». Коли один із його опонентів, іспанський лікар, богослов і гуманіст Мігель Сервет, який піддав різкій критиці зміст його творів, їхав через Женеvu, то за вказівкою Кальвіна він був схоплений і засуджений на смерть, а саме спалений на вогнищі в 1553 р. й увійшов в історію як перша жертва вже не католицького, а протестантського фанатизму. Недарма сучасники казали: «Краще бути в пеклі, ніж з Кальвіном у раю».

Яскравим прикладом народного напрямку в реформаційному русі стала Селянська війна в Німеччині 1524 - 1525 рр. Селяни та найбідніші верстви міського населення (головні рушійні сили цієї війни) сприймали насамперед ті ідеї Реформації, які допомогли б їм скасувати несправедливі порядки та полегшити соціально-економічні умови свого життя. Тому вони дедалі частіше погоджувалися визнавати тільки такі світські порядки, які можна було обґрунтувати текстами Біблії, вважаючи, що земні порядки, які суперечать божественним настановам, необхідно змінити, а для цього взяти владу в свої руки, щоби встановити на землі царство справедливості. А якщо у мирний спосіб їм владу не віддадуть, тоді необхідно вести збройну боротьбу проти тих, хто перешкоджає божественному промислу, а саме: панів і державної влади.

Отже, в німецьких землях, а пізніше в Нідерландах Реформація стала прапором масової антифеодальної боротьби, тоді як в Англії, Данії, Швеції вона була насамперед дітищем церковної політики королів і проводилася «згори»; у Франції, Угорщині, Польщі за її проведення виступала дворянська опозиція центральній владі; у Швейцарії її прихильниками було майже тільки міське населення (*протобуржуазія*).

Контрреформація. Реформація захопила католицьку церкву зенацька. Успіхи протестантизму та неабияке поширення в Європі реформаційних ідей змусило папство вдатися до заходів

боротьби з «протестантською єрессю». Сукупність цих заходів (до силових методів включно) і стала змістом політики, яка отримала назву «Контрреформація» й була покликана зупинити поширення протестантських учень.

У 1545 р. папа римський Павло III скликав в італійському місті Тренто (Тридент) собор, який засідав з великими перервами протягом 18 років (з 1545 по 1563 р.). Цей XIX Вселенський собор католицької церкви був зібраний спеціально для протистояння Реформації, але водночас і задля реформування самої католицької церкви з огляду на виклики, з якими вона зіткнулася після 1517 р. На ньому, власне, й були сформульовані основні напрями й знаряддя політики Контрреформації (жорстоке переслідування прихильників різних форм протестантизму, насамперед за допомогою інквізиції; заборона торгівлі індульгенціями; створення семінарій для навчання священників тощо). 1563 року Тридентський собор підтвердив головні положення віровчення католицької церкви, спрямовані на зміцнення церкви та інквізиції. Всі прихильники Реформації оголошувалися єретиками й були поставлені поза законом.

Одним із найдієвіших засобів політики Контрреформації став Орден єзуїтів, заснований у 1534 р. амбітним і енергійним іспанським дворянином Ігнацієм Лойолою, головним завданням якого був захист і поширення католицизму в Європі та й усьому світі. У 1540 р. папа римський затвердив статут ордену. Місіонерська й освітня організація, яку Ігнатій Лойола створив і поставив на службу папі, стала одним із найпотужніших знарядь, які коли-небудь потрапляли в руки церкви. У «Товаристві Ісуса» існувала жорстка ієрархія його членів і залізна дисципліна. Генерал ордену обирався пожиттєво й мав величезну владу. Єзуїти, які давали особливу клятву вірності папі, повинні були виконувати будь-які розпорядження свого керівництва, не думаючи про моральний бік своїх дій. Брехня, інтриги, вбивства, підкуп – всі засоби ними використовувалися. Вони організовували змови проти протестантських лідерів, підготували низку замахів. До речі, одним з ініціаторів тривалої Тридцятирічної війни став вихованець єзуїтського університету

в Баварії чеський король Фердинанд, який вважав себе зняряддям викорінення ересі, бо, на його переконання, «краще пустеля, ніж країна, заселена єретиками».

На відміну від середньовічних ченців, єзуїти жили в миру, брали участь у суспільно-політичному житті, справляли вплив в інтересах католицької церкви, входили в довіру до високопосадовців, монархів, переконуючи останніх проводити політику в інтересах папи римського. Багато уваги члени ордену приділяли молоді. Головним їхнім досягненням було підвищення рівня католицької освіти. Намагаючись привернути до католицизму молодь, єзуїти багато займалися вихованням дітей. Їхні школи тривалий час були ледь не найкращими в усьому християнському світі. З їхніх стін виходили переконані католики. Вони зробили католицьку Європу грамотнішою, упевненішою в своїх аргументах, примусивши й протестантську Європу також докласти зусиль у царині освіти.

Орден єзуїтів був найважливішим, але далеко не єдиним зняряддям боротьби з Реформацією. У 1542 р. у Римі був створений верховний інквізиторський трибунал для покарання інакодумців. Особливо жорстокими переслідуваннями уславилася іспанська інквізиція. Криваві розправи доповнювалися найсуворішою книжною цензурою. У католицьких країнах жодна книга не могла бути надрукована без дозволу інквізиторів. 1559 року у Римі виданий «Індекс заборонених книжок», обов'язковий для всіх католиків.

Отже, активні заходи, до яких вдалася католицька церква, допомогли їй зберегти домінантні позиції в Європі та загальмувати наступ протестантизму. Папству вдалося придушити реформаційний рух у Польщі, Італії, Південній Німеччині. Католицизм значною мірою зберіг свої позиції в Угорщині, Франції, Чехії, Іспанії. У країнах, де перемогла Контрреформація, зазвичай довше зберігалися феодальні порядки, що гальмували як розвиток економіки зокрема, так і суспільства в цілому.

Підсумки та значення Реформації. Доба Реформації, як соціокультурний процес, тривала в Європі понад 130 років (1517 – 1648 рр.). З-під папської влади вийшли скандинавські країни, Англія, Шотландія, землі Північної Німеччини, Голландія, частина Франції.

Головними *підсумками* Реформації були:

- завершення ідеологічного панування римо-католицької церкви, скасування її монополії в духовному житті європейського суспільства;
- значне послаблення економічної могутності католицької церкви (секуляризація церковних земель і майна);
- виникнення нового напрямку у християнстві – *протестантизму*;
- поява у низці європейських країн національних (протестантських) церков, у яких було спрощено богослужіння й відмінені пишні церковні обряди і котрі здебільшого стали залежними від держави;
- зміцнення світської влади та створення сприятливіших умов для формування та розвитку національних держав;
- запровадження протестантською церквою нових етичних настанов і схвалення нею буржуазних норм практики та моралі, визнання цінності особистої ініціативи, підприємливості, професійного успіху тощо;
- сприяння розвитку культури, освіти, науки, політико-правової думки.

Значення Реформації в світовій історії (і особливо в історії Європи) надзвичайно велике. Вона належить до визначальних явищ історії Нового часу, а її соціально-політичні наслідки мали далекосяжний характер.

Реформація була не тільки переломним етапом в історії західноєвропейської християнської церкви, але й духовним і соціокультурним переворотом у житті Європи взагалі. Вона змінила духовний, політичний і економічний характер європейського суспільства. Під час Реформації відбулася адаптація, тобто пристосування християнської віри до потреб суспільства, яке народжувалося в надрах старого порядку. Нові ідеї мали притягальну силу, захоплювали уяву людей, спонукали до переосмислення усталених цінностей, стереотипів мислення та норм поведінки. Завдяки Реформації людина починала вірити у своє божественне призначення, у здатність досягнути успіху в житті завдяки власним зусиллям і талантам.

Речники реформаційних ідей дали новому суспільству, яке зароджувалося, фактично нову світоглядну систему. Тому чимало істориків розглядають Реформацію як ідеологічну революцію (хоча й у релігійній формі), яка була першим етапом становлення буржуазного менталітету (другим таким етапом стала доба Просвітництва). Вона породила нові релігійно-етичні настанови, нехарактерні для традиційних суспільств: культ працьовитості, вільний колективізм, пошана елементарних прав людини тощо. Протестантська етика – на відміну від догматів католицизму – дала позитивну моральну санкцію на нагромадження капіталу й збагачення, капіталістичну заповзятливість, професійну компетентність та інші важливі складові капіталістичного підприємництва й виробництва, тобто на все те, що впродовж століть засуджувалося католицькою церквою, оголошувалося ганебним, негідним справжнього християнина.

Траплялося, що протестантизм давав гасла й прапори для антифеодальних соціально-політичних рухів. Окрім цього, він докорінно змінив психологію й поведінку людей. Справді, форми й спосіб спілкування з Богом стали особистою справою людини. Поширення тексту Святого Письма серед широких мас породило уявлення про те, що окрема людина завдяки щирій вірі та здоровому глузду може самостійно відшукати свій шлях до Бога, а отже, до порятунку душі й до щастя. Протестантизм, орієнтуючи віруючих на постійне читання Біблії, сприяв розвитку не тільки шкіл, освіти тощо, але спричинив глибокі зміни у свідомості людей, зокрема поширив переконання, що всі люди рівні перед Богом, а тому ніхто не може претендувати на виняткове знання істини, як це раніше робили католицькі церковники й римські папи, привласнюючи собі право на її знання й тлумачення.

Мабуть одним із головних підсумків діяльності Лютера та інших реформаторів було обґрунтування віротерпимості, тобто внутрішньої свободи людини, що заклало підвалини такої складової майбутнього суспільства як індивідуалізм. Під впливом їх ідей люди, спираючись на власні сили, розум, інтуїцію, здібності, дедалі частіше відчували себе хазяями своєї долі. Поширювалося переконання, що кожний має можливість

шукати щастя самотійно, бо щастя кожного – у задоволенні своїх власних, індивідуальних інтересів і потреб, а відтак щасливі індивіди становитимуть щасливе, задоволене суспільство. Як відомо, людина доби Середньовіччя була найперше частиною певного, більшого чи меншого, колективу чи корпорації – церкви, стану, громади, цеху, гільдії, братства, ордену тощо. Людина Нового часу поступово звільняється від станово-корпоративної залежності, а основу для свого існування шукає в собі, в своїх здібностях, у своїй вдачі. Вона індивідуальна, бо навіть з Богом воліє спілкуватися без посередників, напямки, а не через представників церкви. Новий тип особистості передбачав й нові відносини між людьми, нові суспільні й політичні зв'язки, нове мислення, зокрема, що суспільство повинно жити за принципами самоорганізації та підпорядкування закону, пошани до правопорядку, поваги до громадянських ініціатив тощо.

Отже, релігійні зміни у Європі, спричинені Реформацією, мали дійсно революційний характер, зачепили всі царини життя тодішнього суспільства. Невипадково, що деякі сучасні історики називають Реформацію *протестантською революцією*. Країни, де утвердився протестантизм, у добу Нового часу стали на шлях динамічного суспільно-економічного розвитку, помітно випереджаючи країни, де зберіг свої позиції католицизм або православ'я поготів. Можна вважати, що в історичній перспективі Реформація вочевидь прискорила перехід низки західноєвропейських держав до індустріального суспільства.

Розділ IV. Провідні держави Європи в добу Реформації

Німеччина в XVI–XVII ст.

Німеччини як єдиної *держави* в зазначений період не існувало, це був конгломерат самостійних і фактично незалежних територій, які входили до складу Священної Римської імперії й склалися з 7 курфюршеств, близько 70 князівств і герцогств, понад 120 графств і баронств, понад 70 абатств та кількох десятків «імперських» і «вільних» міст (перші підпорядковувалися безпосередньо імператору, другі мали широку економічну самостійність і політичну автономію всередині тих або інших державних утворень). Тому під Німеччиною того часу треба насамперед розуміти *країну* з німецькомовним населенням.

Отже, головним завданням, яке стояло перед Німеччиною на початку раннього Нового часу, стало усунення політичної роздробленості, успадкованої від доби Середньовіччя, та встановлення національної єдності, але на заваді цього було чимало перешкод.

На межі XV – XVI ст. Німеччина являла собою країну, яка характеризувалася вкрай нерівномірним соціально-економічним розвитком, коли в одних галузях господарства споглядався очевидний прогрес (зокрема зародження та становлення капіталістичного укладу в економіці та поява протобуржуазії в містах), в інших – регрес і спроба відновити застарілі форми феодалної експлуатації.

До прогресивних галузей економіки, де все ширше використовувалася наймана праця, належали гірничорудна та металургійна справа, а також текстильне виробництво. Так, у 1470 – 1530 рр. за видобутком срібла країна посідала перше місце в Європі. Торговельні фірми Фуггерів, Вельзерів і Гохштеттерів володіли гірничими розробками не тільки в німецьких землях, але й в австрійських, а також у Чехії та Угорщині. Німецьких сталеварів, як кваліфікованих майстрів, залобки запрошували в різні країни. Перші розсіяні мануфактури

з'явилися у сукнарстві та льоноткацтві. Централізовані мануфактури створювалися в книгодрукуванні, суднобудівництві, виробництві паперу й скла. У XVI ст., крім старих – імперських, «вільних» і князівських – міст з суворим (по суті, середньовічним) міським правом і цеховим виробництвом, з'являються нові міста, де виникають нові капіталістичні форми організації ремесла й торгівлі. Важливим чинником економічного розвитку стало формування німецького торгово-лихварського капіталу, зокрема в південнонімецьких містах Аугсбурзі та Нюрнберзі. Його власники вкладали капітали в гуртову торгівлю, гірничорудне виробництво, суднобудівництво, купівлю земель, позичали великі суми грошей не тільки територіальним князям, але й іноземним королям та самим Габсбургам.

Проте в цілому Німеччина помітно відставала від держав, які розвивалися на національній основі, наприклад таких, як Англія. У такій роздробленій країні, як Німеччина, не було столиці й тому не могло скластися єдиного економічного центру, типу Лондона чи Парижа. Рейнський регіон економічно тяжів до сусідніх Нідерландів, а на півночі ганзейські міста у своїй торговельній діяльності більше орієнтувалися на країни Балтійського регіону. Тому тут не склався загальнонаціональний ринковий простір. А посилення позицій територіальних князів і окремих міст зумовило жорстку митну політику, яка ще більше гальмувала формування єдиного внутрішнього ринку й торгівлі.

Зростання міського населення та транзитної торгівлі зумовили збільшення попиту на продовольство та технічні культури, що змусило дворян-землевласників з метою отримання прибутків розширювати власні заорювання, виганяючи селян із землі та переводячи їх на панщину. Таке відродження кріпацьких відносин, як і вимога поміщиків щодо виплати багатьох особистих повинностей обурювало широкі верстви селянства. Негативною була реакція селян і на поширення товарно-грошових відносин, адже цей процес руйнував звичний спосіб життя сільського населення, сприяв його майновій диференціації та, зрештою, розоренню багатьох із них. Тому серед німецького селянства поширювалися радикальні протестні настрої яскраво вираженого антифеодалного характеру. Про це свідчило виникнення

таємних селянських товариств («Черевик», «Бідний Конрад»), їхні спроби підняти повстання тощо.

Опозиційні настрої поступово охопили й німецьке бюргерство, дрібне дворянство, міські низи. Якщо селяни спрямовували свій гнів проти місцевих феодалів, то значна частина бюргерства й дрібного дворянства виступали проти політичної роздробленості та свавілля територіальних князів, за посилення влади імператора як символу єдиної державності та перетворення суспільства на засадах верховенства права замість старого – феодального ладу, з його становими обмеженнями та привілеями.

Прояви наростаючого роздратування й навіть обурення різних верств населення існуючими порядками доповнювалися масовим незадоволенням непомірною жадібністю та політичним інтриганством багатьох католицьких ієрархів, що було наслідком засилля папства у німецьких землях. Тому на межі XV – XVI ст. тут виник суспільний рух за перегляд догматів католицизму та оновлення церковного життя.

Чому ж саме Німеччина стала вихідним пунктом Реформації в Європі? Це пояснюється кількома обставинами.

1. Ще з раннього Середньовіччя німецьке духовництво стало потужною економічною силою в державі; в жодній із країн Європи церкві не належало стільки земель і навіть міст, значна частина доходів з яких йшла до папської скарбниці. Побори римської курії з німецьких земель були вкрай великими, що негативно позначалося на економічному розвитку країни. Символом користолюбства церкви став продаж індульгенцій. Незадоволення селянства та бюргерства нав'язливим продажем індульгенцій, десятиною та іншими церковними поборами досягло критичної межі.

2. Церква також була вагомою політичною силою й претендувала на першорядну роль у житті роздробленої Німеччини, маючи набагато ширше поле діяльності, ніж у країнах із сильною центральною владою, адже тут існували – на відміну від інших держав – могутні духовні (церковні) князівства, які активно втручалися в політичне життя, посилюючи у такий спосіб вплив папства в країні. Так, зі семи курфюрстів, які брали участь у виборах імператорів

Священної Римської імперії, три були духовними особами - архієпископами Майнцьким, Трірським і Кьольнським. Світська влада в особі королів і князів чимраз більше обурювалася постійними політичними інтригами пап і кардиналів, їх втручанням у внутрішні державні справи.

3. Автономне становище католицької церкви в Німеччині (німецьке духовництво не було підсудним світському суду), зухвала поведінка, сите й дозвільне життя, неробство й невігластво ченців і попів викликали загальне обурення. І князі, і лицарі, і містяни, і селяни були незадоволені засиллям папства в країні і, як незабаром виявилось, готовими виступити проти корумпованої та деспотичної влади римських пап.

З огляду на ці обставини виступ професора Віттенберзького університету Мартіна Лютера в 1517 р., який пізніше історики образно й влучно назвали *«ударом блискавки в бочку з порохом»*, та оприлюднені ним ідеї впали на поживний ґрунт суспільного життя німецьких земель. Про Лютера незабаром стало відомо в усій країні. Усюди його вчинок і сміливі проповіді викликали велике співчуття та неабияку підтримку. Лютер не тільки засуджував продаж індульгенцій, він вважав, що священники необхідні лише для того, щоби пояснювати віруючим Святе Письмо, а не для того, щоби бути посередниками між Богом і людьми; обстоював ідею виправдання вірою – людина сама відповідальна за власні вчинки та забезпечує порятунок своєї душі лише щирою вірою в Бога; вважав, що церква повинна відмовитися від багатств; що Святе Письмо має бути доступним кожному християнину, а не тільки священнику, який знає латину; з усіх церковних таїнств пропонував залишити тільки ті, котрі згадуються в Біблії, – хрещення й причастя. Заснована на вченні Лютера церква почала називатися *лютеранською*. Вчення Лютера стало зброєю частини німецьких князів у їхній боротьбі проти імператорських зазіхань на реальну владу й сприяло консолідації територіальних держав. Чимало князів перейшли на бік Реформації й привласнили церковні володіння. Навіть великий магістр Тевтонського ордену розпустив орден, секуляризував його землі й прийняв титул герцога Пруського.

У 1520 році Мартін Лютер прилюдно спалив буллу папи Лева X про відлучення його від церкви. Тоді у квітні 1521 р. його викликали на рейхстаг у м. Вормс, де в присутності імператора Карла V вимагали відмовитися від своїх єретичних ідей. Але реформатор не захотів зректися від своїх поглядів і заявив, що переконати його в неправоті можуть тільки «свідчення» Святого Письма та ясні переконання розуму, а не думки римського папи й церковних соборів, які можуть бути помилковими. Далі він сказав знамениту фразу: «На цьому я стою і не можу інакше». Рейхстаг прийняв едикт, у якому його вчення оголошувалося ересю, а він самий підлягав арешту. Однак Лютера взяв під захист саксонський герцог Фрідріх, людина гострого розуму і вправний політик. Переховуючись майже рік в одному з його замків, Лютер зробив переклад Біблії німецькою, і у такий спосіб, можливо, навіть не усвідомлюючи цього, заклав підвалини німецької літературної мови.

Поширення й зміцнення позицій лютеранства вже було не зупинити, а спротив переслідуванням лютеранських єретиків став таким потужним, що це зробило ці гоніння практично неможливими. Коли на рейхстазі 1529 р. католики опинилися у більшості й почали вимагати скасувати завоювання Реформації, прихильники Лютера заявили протест. Від цього часу їх почали називати *протестантами*. Вперта й жорстока боротьба між ними й прихильниками католицької віри тривала ще понад 20 років і закінчилася Аугсбурзьким релігійним миром у 1555 р. Католицизм і протестантство визнавалися рівноправними, але право визначати релігію підданих надавалося тільки князям за принципом *cuius regio ejus religio* - «чия країна, того й віра».

Так у Німеччині утворилися два угруповання князівств: на півдні й заході країни переважали католики, на півночі й сході – протестанти. У протестантських князівствах очільником церкви визнавався князь, йому було підпорядковане особливе відомство, яке розпоряджалося церковними справами. Протестантські проповідники – пастори – перебували на державній службі, тобто лютеранська церква стала установою, підпорядкованою князю. Церква стала дешевою, пишні церковні обряди були скасовані. Із церков прибрали скульптури, скасували поклоніння іконам і

святим мощам. Проте укладення Аугсбурзького миру не привело до припинення конфесійної ворожнечі, але знизило її гостроту. Разом із тим Аугсбурзький релігійний мир означав подальше послаблення імперії, оскільки до політичної роздробленості додалася відтепер і конфесійна.

У розпал Реформації у німецьких землях вибухнула подія, яка увійшла в історію як *Селянська війна 1524 – 1525 рр.* Якими ж були її причини?

По-перше, посилення феодальної експлуатації та суттєве погіршення становища селянства. Справа в тому, що з другої половини XV ст. почався помітний наступ духовних і світських феодалів на права селян, що було зумовлено прагненням феодалів підвищити свої доходи в умовах розвитку ринкових відносин і зародження елементів раннього капіталізму, тому вони почали відроджувати старі та вводити нові селянські повинності. Водночас німецькі князі, зміцнюючи свою владу в політично роздробленій імперії, посилювали – кожний на своїй території – тиск на сільські громади, обмежуючи їхні права на самоуправління та посилюючи податковий гніт. По-друге, ситуацію загострювали й внутрішньоселянські конфлікти, зумовлені майновим розшаруванням у середовищі селян; особливо інтенсивно ці процеси відбувалися в густонаселеній Південно-Західній Німеччині.

Сприймаючи деякі ідеї Реформації, селяни дедалі частіше погоджувалися визнавати тільки такі світські порядки, які можна було обґрунтувати текстами Біблії. Багато хто вважав, що земні порядки, які суперечать божественним настановам, необхідно змінити й навіть взяти владу в свої руки, щоби встановити на землі царство справедливості. А якщо у мирний спосіб їм владу не віддають, тоді потрібно вести збройну боротьбу проти тих, хто перешкоджає божественному замислу, а саме проти панів і державної влади. Найяскравішим представником народного розуміння Реформації став *Томас Мюнцер*. Він вважав, що завдання Реформації полягали не у встановленні нової церковної догми чи нової форми релігійності, а у проголошенні близького суспільно-політичного перевороту, який встановить «царство Боже на Землі». Виступав проти

князів і дворян, проти пригнічення народу, проповідував необхідність такого суспільного ладу, де не буде соціальної та майнової нерівності, приватної власності тощо, хоча і не вбачав реальних шляхів його досягнення.

Виступи селян підтримали найбільшні прошарки міського населення, частина середнього бюргерства, робітничого люду гірничих промислів, окремі представники духовництва та лицарства.

Повстали склали декілька програм, у яких сформулювали свої вимоги. У «Статейному листі» усім дворянам і служителям церкви пропонувалося відмовитися від своїх привілеїв і почати жити та працювати як звичайні люди. В іншому разі їх треба було поставити поза суспільством, а їхні замки й монастирі зруйнувати.

Упорядники ще однієї програми – «Дванадцять статей» - вимагали відміни особистої залежності селян, церковної десятини, скорочення панщини, оброку й штрафів, повернення захоплених дворянами общинних угідь, а також права вибору селянськими громадами своїх священників, які проповідуватимуть «правдиве Євангеліє». Як бачимо, «Дванадцять статей» пропонували лише послаблення феодального гніту, а не його скасування. Преамбула «Дванадцяти статей» пов'язувала виступ селянства з ідеями Реформації, підкреслюючи, що права й вимоги селян ґрунтуються тільки на Євангелію, і якщо повсталим доведуть помилковість цього положення, вони розійдуться по своїх домівках.

Ще один документ – «Гайльбронська програма» – повсталих відображав інтереси й побажання тих верств населення, які підтримали виступи селян, зокрема частини бюргерства й дрібного дворянства (лицарства). «Гайльбронська програма» передбачала обмеження влади князів і централізацію країни. Пропонувалося позбавити князів станових привілеїв і перетворити їх на посадових осіб імперії. Передбачалася секуляризація церковного майна, закриття монастирів, позбавлення духовенства світської влади, розпуск духовно-чернечих орденів, виборність пастирів самими громадами. З фонду секуляризованого церковного майна і земель необхідно виділити землі для лицарства. Всі

органи управління повинні були підпорядковуватися імператору, який мав стати реальним главою централізованої Німеччини. Також пропонувалося введення рівності представників всіх станів перед законом, відміна митних кордонів між німецькими землями, карбування єдиної для всієї країни монети, введення єдиної системи мір і ваг.

Селянські вимоги в цьому документі відійшли на другий план. Передбачалося, що селяни зможуть звільнитися від феодальних повинностей через разову сплату щорічного внеску в 20-кратному розмірі, хоча для більшості селян зібрати такі гроші на викуп було нереально. Отже, селянам «Гейльбронська програма» практично нічого не давала (щоправда, до неї додавалося «Пояснення 12-ти статей», де говорилося про скасування кріпосного права й малої десятини).

Тож, «Гейльбронська програма» була спробою досягнути свого роду компромісу між різними соціальними силами німецького суспільства та їх згуртування навколо ідеї створення єдиної централізованої держави. Проте реально поєднати дві найважливіші складові цього протестного руху, а саме антифеодальну боротьбу селянства та бажання бюргерства й дрібного лицарства покласти край політичній анархії в країні та створити національну державу, не вдалося через неоднорідність і незрілість громадських сил, які прагнули до змін.

Незважаючи на стійкість і мужність повстанців, вони зазнали поразки. Їх згубили стихійний характер і розрізненість виступів, недостатня організованість, дотримання ними оборонної тактики дій, обмеженість кругозору більшості повсталих місцевими інтересами, зайва довірливість селян щодо досвідченого й жорстокого противника.

У Селянській війні загинуло близько 70 – 75 тис. (на думку деяких істориків, навіть 100 тис.) осіб. Після її поразки розпочався терор з боку феодалів, який супроводжувався масовими тортурами та стратами учасників повстання, на села й міста, які підтримали селян, були накладені великі штрафи й контрибуції. Поразка посилила владу князів і феодальний гніт, зокрема поширення повторного закріпачення, хоча в деяких районах країни через побоювання нового повстання пани пішли на

незначні поступки селянам. Становище селян у цілому погіршилося, воно на століття втратило реальні надії на встановлення станової рівності.

Поразка Селянської війни стала й поразкою народної Реформації, а також прихильників реформ серед бюргерства й частини лицарства. Було закріплено всевладдя князів і політична роздробленість країни, а надії на об'єднання німецьких земель у єдину державу надовго залишилися утопічними сподіваннями. Посилення феодалної реакції внаслідок поразки призвело фактично до загибелі зародків капіталістичного укладу, які виникли на той час. У перспективі все це затримало на три століття створення німецької нації.

Сповільнення темпів соціально-економічного розвитку німецьких держав разом із процесом рефеодалізації спричинили їх загальну відсталість і стагнацію. Ситуація ще більше погіршилася через Тридцятилітню війну, яка перетворила територію Німеччину на основний театр військових дій протягом тривалого часу. Країна була спустошена. Чисельність населення скоротилася вдвічі й склала десь 10 млн чол. Такі райони, як Східна Померанія, Тюрингія, Пфальц, Вюртемберг, західна частина Бранденбургу обезлюдніли: вони втратили дві третини й навіть 5/6 населення. Людські втрати були настільки великими, що в деяких громадах упродовж 10 років чоловіків зобов'язували до багатоженства. Територіальні та людські втрати призвели до важких економічних наслідків: була підірвана торгівля Ганзейського союзу, відбувся розрив торгівельних зв'язків між багатьма німецькими землями й сусідніми державами, занепало сільськогосподарське виробництво й видобуток корисних копалин.

Вестфальський мир закріпив і навіть посилив роздробленість Німеччини. Князі отримали право проводити самостійну зовнішню політику, укладати союзи між собою та з іноземними державами, оголошувати війну, укладати мир. Щоправда, у статтях мирного договору зазначалося, що їхні зовнішньополітичні дії не повинні бути спрямовані проти Імперії, проте траплялося, що на це не зважали. У такий спосіб німецькі держави (або, як їх називали, територіальні держави), які входили до складу Імперії, попри зверхність імператора та загальноімперське законодавство, ставали

самостійними суб'єктами міжнародного права. У кожній регіональній державі правитель мав усі атрибути абсолютної влади: видавав закони, карбував монету, утримував постійне військо і бюрократичний апарат, збирав податки, контролював діяльність судів; станові установи (ландтаги) зберігалися, хоча коло їхніх повноважень поступово, але невпинно звужувалося.

Отже, Священна Римська імперія являла собою сипку й неміцну конфедерацію держав, яка формально поєднувалася спільними інститутами й установами, найперше, особою імператора. Князі й курфюрсти прагнули обмежити права імператорів, і при обранні на престол кожному новому імператору нав'язувались умови, які надавали переваги князям на збиток Імперії. Знаний німецький філософ Гегель пізніше дотепно назвав подібну ситуацію «конституційною анархією». А загалом в Імперії існувало понад 300 світських і духовних князівств, 51 імперське місто і 1475 імперських лицарів, які також вважались «суверенами» у своїх – часто-густо крихітних – володіннях. Різноманітний політичний устрій німецьких держав і специфіка їхньої взаємодії з Імперією дають право говорити (хоча до певної міри умовно) про формування цілісної системи *князівського абсолютизму* в Німеччині. Для простого населення такий різновид дрібнодержавного абсолютизму був особливо обтяжливим, бо на відміну від великих держав на невеликих за розмірами територіях князівська влада знаходилася занадто близько до підданих, щоби від неї можна було якось ухилитися.

Численні феодальні пережитки та територіальна роздробленість сковували розвиток нових виробничих відносин. Давалося взнаки й спустошення часів Тридцятилітньої війни, особливо в сільській місцевості.

Для німецьких земель на схід від річки Ельба (у Бранденбурзі, Мекленбурзі, Пруссії) характерним було велике дворянське господарство, орієнтоване на товарне виробництво хліба, льону, худоби з метою вивезення за кордон. Але ця, здавалося б, прогресивна тенденція (товарне виробництво з орієнтацією на потреби ринку) базувалася на феодальній, по суті, експлуатації, бо селяни перебували в особистій залежності від дворянина-землевласника й виконували особисто і зі своїм тяглом панщину.

Це явище, характерне й для інших країн Східної Європи, отримало пізніше у істориків назву «друге видання кріпацтва», причому землевласники безперервно збільшували площу своїх земель за рахунок селянських. Селяни, які втрачали землю, але залишалися в особистій залежності, змушені були ставати наймитами й поденниками в маєтку свого пана. З іншого боку, у південно-західних німецьких землях (Баден, Вюртемберг та ін.) великих дворянських господарств не було, а селяни платили феодалську за походженням ренту за свої земельні наділи. Найзаможніші із селян у перспективі могли перетворитися на фермерів. Загалом селянство потерпало від посилення експлуатації внаслідок «вторинного закріпачення», зростання податків і тягара державних повинностей. Все це негативно позначалося на аграрному секторі та помітно сповільнювало розвиток економіки в цілому.

З другої половини XVII ст. відставання Німеччини від передових країн Західної Європи посилювалося. У невеликих за територією та населенням німецьких державах не могли з'явитися великі капітали й упевнена у своїх силах і можливостях буржуазія. Країну душила павутина митних бар'єрів, яка доходила до абсурду. За таких умов процес формування німецької нації практично призупинився, уявлення про неї існувало лише в головах освічених людей. У XVII - XVIII ст. поняття «німецький» все ще означало тільки мову.

Піднесення та занепад Іспанії в XVI - XVII ст.

У XV ст. після закінчення Реконкісти починається власне історія Іспанії як держави, котра існує й дотепер. Початок Іспанії як об'єднаного королівства поклав шлюб між Ізабеллою Кастильською та Фердинандом Арагонським. Унаслідок цього шлюбу два королівства – Кастилія та Арагон – об'єдналися в 1479 р. в одну державу. Політичне об'єднання країни завершилося приєднанням Наварри в 1512 р. Проте титул «король Іспанії» першим прийняв лише Філіп II у середині XVI ст.

З кінця XV ст. Іспанія швидко перетворюється на колоніальну державу (чому сприяли плавання Христофора Колумба та Фернандо Магеллана). Впродовж порівняно короткого часу

іспанці захопили в басейні Карибського моря Еспаньолу, Кубу, Пуерто-Ріко, потім Мексику та інші території в Центральній і Південній Америці. Іспанська держава володіла й значними територіями у Європі. Їй належали Нідерланди, Сардинія, Сицилія, Балеарські острови, Неаполітанське королівство. У 1519 р. іспанський король Карл I обирається імператором Священної Римської імперії під іменем Карла V. У 1580 р. Іспанія приєднала Португалію, тож з 1580 по 1640 р. королі Іспанії вважалися також королями Португалії на умовах особистої унії.

Загалом у 1479 – 1598 рр. Іспанія була не тільки однією з наймогутніших держав Європи, але й володіла найбільшою на той час колоніальною імперією. Значні володіння як у Старому, так і в Новому Світі, зробили її впливовим чинником міжнародної політики та активним учасником європейських подій. Період XVI – першої половини XVII ст. був часом найвищого піднесення Іспанії (хоча вже наприкінці XVI ст. з'являються перші ознаки прийдешнього занепаду).

Здавалося, що на початку доби Нового часу Іспанія мала і найсприятливіші стартові умови для успішного соціально-економічного розвитку.

Наслідки Великих географічних відкриттів були дуже вигідними для іспанської держави, їй належали великі колонії у Новому світі, вона на деякий час стала монопольною хазайкою й розпоряджальницею скарбів американського континенту. Володіння в Америці надавали їй ринки збуту для своїх товарів і джерела корисної сировини та дорогоцінних металів. Лише за 30 років (1530 – 1560 р.) до Севільї доправили 101 тону золота та 563 тонни срібла. Підраховано, що за 1503 – 1669 рр. іспанці вивезли з американських колоній десь 181 тону золота та 17 тис. тонн срібла (за іншими підрахунками, навіть близько 25 тис. тонн срібла). І це тільки за офіційними даними, не враховуючи масштабної контрабанди. Деякі сучасні економісти підраховували, що вартість тільки дорогоцінних металів, яких іспанці вивезли з 1535 по 1670 рік, складає 680 млрд. дол. (за курсом 2015 р.). Невипадково цей період увійшов в історію як Siglo de Oro – Золотий вік Іспанії.

У першій половині XVI ст. спостерігалось економічне піднесення, зростали міста, розвивалося сільське господарство, розвивалися ринкові відносини, зароджувалися нові форми організації промисловості й торгівлі, виникали мануфактури, почала формуватися національна буржуазія. Процвітала колоніальна торгівля, центром якої стала Севілья, котра перетворилася на одне із найбільших міст Європи. У першій половині XVI ст. помітно зростає населення, наприкінці століття воно сягнуло 8 млн осіб.

Однак вже через кілька десятиліть ситуація змінилася. Від середини XVI ст. починається економічний застій, стагнація, а потім і занепад, який тривав усе XVII ст. Головними причинами цього стали *релігійна й економічна політика* іспанських королів.

На початку доби Нового часу політика іспанських монархів, проте як і свідомість, поведінка, спосіб життя самих іспанців все ще визначалися спадщиною Реконкісти – довгої середньовічної боротьби проти «невірних» (сарацинів), яка мала чітко окреслене релігійне забарвлення. Свого роду історична «інерція» такої боротьби позначилася на суспільному й економічному розвитку країни.

Як ревні католики, Фернандо та Ізабелла намагалися викоринити прояви будь-якої ересі і забезпечити релігійну єдність своїх володінь. З цією метою 1478 року був заснований інквізиційний трибунал. Незабаром інквізиція стала найстрашнішою зброєю королівської влади та церкви у боротьбі проти іновірців. Член домініканського ордену Томас Торквемада (1420 – 1498), перший «великий інквізитор», склав кодекс і процедуру інквізиційного суду й особисто був причетний до спалення тисяч людей. За неповними підрахунками істориків, на вогнищах іспанської інквізиції загинуло майже 35 тис. людей та ще близько 300 тис. засуджено до різних покарань. Торквемада був ініціатором релігійного переслідування єврейського та арабського населення, яке проживало на Піренейському півострові.

Першого удару завдали по іудеям. Королівський указ 1492 р. наказував їм або зректися віри своїх предків і прийняти християнство, або залишити країну. З цього року починається масове вигнання євреїв. Пізніше гоніння поширилися і на тих

євреїв, які охрестилися, та їх нащадків. Згодом були прийняті закони про чистоту крові, які мали перешкодити хрещеним євреям займати певні посади й користуватися привілеями.

Потім настала черга маврів (арабів-мусульман). Підступно порушуючи умови капітуляції Гранадського емірату 1492 р., які гарантували мусульманам збереження їхніх прав, звичаїв і релігійних свобод, іспанська влада почала силою добиватися хрещення переможених маврів. З 1499 р. у Гранаді починається насильницька кампанія із християнізації. Більше того, переслідуванням піддавалися мова, культура, звичаї навіть і вже обернених у християнство арабів, яких в Іспанії називали *морисками*. Багатюща культурна спадщина мусульманської Іспанії зазнала варварського знищення. У 1501 р. тисячі арабських книжок спалили на величезному вогнищі.

Вже у 1502 р. всі маври та євреї, які не перейшли в християнство, були вигнані з Кастилії. У 1568 р. маври повстали, не витримавши утисків, яких зазнавали. Через два роки повстання, котре перетворилося на криваву війну, було жорстоко придушено, близько 400 тис. морисків переселені з Гранаді у північні частини королівства, де багато з них незабаром загинуло через суворий клімат і нестерпні умови існування.

Інші етнічні та релігійні меншини також піддавалися переслідуванням. Так, зокрема, циган (ромів) відправляли на галери або засуджували до примусової праці на ртутних копальнях. До кінця XVI ст. були знищені різноманітні релігійні течії (зокрема і будь-які прояви протестантизму) й запанував *релігійний унітаризм* у вигляді канонічного й водночас авторитарного католицизму.

Така релігійна політика іспанської монархії, тобто прагнення якнайшвидше досягнути релігійної єдності та викорінити «ересь», дорого коштувало Іспанії. Можна вказати принаймні на два негативні наслідки такої політики. По-перше, вигнання підприємливих і майстерних у різних ремеслах євреїв і працелюбних морисків, які були переважно селянами, позбавило країну сотень тисяч землеробів, ремісників, купців, лихварів, медиків тощо. Загалом країна втратила до півмільйона

працездатного населення^{*}, що завдало державі та її економіці великих матеріальних збитків і призвело до запустіння раніше родючих земель (напр., у Валенсії та Андалузії), занепаду цілих галузей господарства (напр., шовкового виробництва), скороченню виготовлення та вивезення ремісничих виробів. По-друге, у країні запанувала обстановка нетерпимості та релігійного фанатизму. Була запроваджена заборона на ввезення книжок з-за кордону й на виїзд студентів за межі країни. Тому не випадково саме Іспанія стала ударною силою Контрреформації. Проте панування в суспільстві впродовж тривалого періоду релігійного унітаризму створило атмосферу соціальної напруги, яка морально виснажувала людей та посилювала почуття невизначеності, постійного страху звинувачень у недостатній лояльності тощо.

Тріумф християнської (католицької) віри означав презирство до зажерливості, збагачення та навіть до виробничої діяльності як такої. З іншого боку, позиція церкви не сприяла виробництву та циркуляції багатств, а збільшення числа кліриків переобтяжувало економіку існуванням соціальних груп, не задіяних у виробництві; конфіскація майна інквізицією та пожертвування й дарунки монастирям і храмам збільшували кількість власності й багатств, якими володіла церква і які не підлягали відчуженню, а отже, не потрапляли у сферу фінансів, торгівлі, промисловості, не перетворювалися на капітал. Церква володіла розлогими землями, які поступово перетворювалися в пасовиська чи просто зазнавали запустіння, унаслідок кількості оброблюваних ділянок у країні значно скорочувалася.

^{*} У лютому 2014 уряд Іспанії прийняв закон, за яким нащадки євреїв, яких вигнали з країни, починаючи з 1492 р. (близько 300 тис.), незалежно від того, громадянами якої країни вони є, мають відтепер право на отримання громадянства Іспанії. Такими нащадками вважаються 3,5 млн євреїв, які проживають нині в Ізраїлі, Франції, США, країнах Латинської Америки. Тодішній міністр юстиції Альберто Руїс-Гальярдон сказав, що його країна у боргу перед євреями, які поширили іспанську мову й культуру по всьому світові.

Не менш згубною для соціально-економічного розвитку країни стала економічна політика іспанської монархії. Ані королі, ані їх оточення, по суті, не розуміли суті товарно-грошових відносин і економічних законів капіталізму, який народжувався. На відміну від далекоглядних монархів цієї доби, вони не проводили політику протекціонізму, тобто не захищали вітчизняне виробництво від іноземної конкуренції. Прикладом може бути їхнє ставлення до однієї з найважливіших галузей господарства – сукнарства. Короні треба було лише підтримати його, запровадивши високі мита на іноземне сукно та відповідно на вивіз іспанської вовни за кордон. Виробництво сукна було в руках потужної організації вівчарів – Мести, в якій провідну роль відігравали дворяни. Места – це привілейована організація вівчарів, яка виникла ще в XIII ст., в яку входили дворяни, представники духовництва, які звільнялися від сплати багатьох видів мита, практично безперешкодно захоплювали під свої пасовиська общинні землі, під час перегонів своїх овець завдаючи великої шкоди селянським полям і виноградникам. Вони вивозили вовну за кордон і продавали там її дорожче, ніж на внутрішньому ринку. Іспанські міста вимагали обмежити експорт сировини, але король вирішив питання на користь Мести, залишивши іспанське сукнарство беззахисним перед конкуренцією дешевих імпортованих товарів. Унаслідок такої економічної політики в іспанській промисловості так і не відбулося переходу до експорту готової продукції.

Отже, унаслідок недалекоглядної політики іспанської корони склалася дивна ситуація, коли вітчизняна продукція була надто дорогою, навіть на внутрішньому ринку вона вартувала дорожче від імпортованої. Так, не дуже чисельні іспанські мануфактури не витримували конкуренції з продукцією нідерландських. Річ у тому, що іспанський уряд вважав Нідерланди частиною своєї держави, отже мито на іспанську вовну, яка туди завозилася, було низьким. Натомість увезення в Іспанію фламандського сукна, виготовленого з іспанської вовни, здійснювалося на пільгових умовах і продавалося воно по високих цінах, адже сукно – це готовий виріб, а не сировина. Поступово й внутрішня торгівля перейшла під контроль іноземців, які почали отримувати

прибутки не тільки зі самої Іспанії, але й навіть із її колоній. Більше того, справа дійшла й до передачі збирання податків до рук іноземних банкірів, що скоротило можливість контролювати внутрішнє оподаткування, щоби мати з нього користь для розвитку власної країни.

Такою ж короткозорою була політика іспанських монархів щодо селянства. Вони не захищали селян від свавілля вівчарів Мести, стада яких безкарно витоपтували селянські посіви. Хоча ціни на товари швидко зростали (що було результатом «революції цін»), але на хліб встановлена була порівняно низька ціна. Це була так звана система такс, тобто штучного стримування державою цін на хліб, що призводило до розорення селян, адже реалізація їхньої продукції, зокрема зерна, не забезпечувала їх необхідними для ведення господарства коштами. Вирощувати зерно ставало не вигідним, і господарство селян занепадало. В одній зі своїх петицій до королівського уряду кортеси Кастилії вимагали скасування такс, наголошуючи, що через їх згубні наслідки «багато людей кидають землю, і все більше полів залишаються незасіяними.., багато тих, хто жив землеробством, перетворилося на волоцюг і жебраків».

Але найбільше руйнувало і промисловість, і землеробство небачене зростання податків, які розорявали селян і ремісників. Особливо населення потерпало від «алькабали» – 10%-го податку з кожної торгівельної угоди, водночас як церковники та дворяни – ідальго – податків майже не платили.

Сумні наслідки такої недолугої економічної політики іспанських королів наочно проявилися вже на межі XVI – XVII ст., коли особливо прискорилося розорення ремісників, крамарів, купців, власників мануфактур. На початок XVII ст. від процвітаючих колись міст і ремесел не залишилося й сліду. У Толедо зачинилася більша частина ткацьких майстерень, у Гранаді припинилося виробництво шовку, у Сарагосі більше не виготовляли сукно, в Андалусії зачало шкіряне виробництво. Через занепад ремесла і торгівлі скорочувалося міське населення. Так, Мадрид, який став столицею в середині XVI ст. з населенням в 400 тис. осіб, в середині XVII ст. мав лише 150 тис.

Була ще одна причина економічного занепаду Іспанії. Величезна маса золота та срібла, яка вивозилася іспанськими колонізаторами з Нового Світу, *не вкладалася у вітчизняне виробництво*, а витрачалася на утримання великого війська та флоту і ведення численних війн, на боротьбу з протестантами по всій Європі, на будівництво палаців знаті та церков. Королівський контроль над торгівлею з американськими колоніями та доступ до накопичення дорогоцінних металів не мали позитивного впливу на економічний розвиток країни. Потоки дорогоцінних металів з Нового Світу не окупали військових витрат, і королі Іспанії почали брати кредити під їх майбутнє постачання в інші країни. Тому часто траплялося, що кораблі з колоніальними товарами, золотом і сріблом з Америки прямували кредиторам в інші європейські країни, навіть не заходячи в порти Іспанії.

Парадоксально, але величезні матеріальні багатства й людські ресурси, які мала в той час Іспанія, не посприяли прогресу національного господарства, а скоріше, навпаки, посилювали економічну кризу, причинами якої були:

1) «революція цін», котра охопила всі країни, але ніде її наслідки не були такими згубними, як в Іспанії. Загальний рівень цін у країні зріс в 4,5 разу. Якщо впродовж XVI ст. ціни на пшеницю в Англії зросли в 1,5 разу, то в Іспанії – в 5,5 разу. Як наслідок, до кінця XVI ст. і ціни на хліб зросли у 5 разів. На початок XVII ст. виникла приказка: «В Іспанії все дороге, крім срібла». У наповненій сріблом і золотом країні почалася шалена інфляція. Купівельна спроможність селян, ремісників, найманих робітників скоротилася на третину, відповідно значно знизився і життєвий рівень цих верств населення, які складали основу продуктивних сил країни.

2) найважливіші засоби виробництва та грошові ресурси зосереджувалися в руках паразитичних прошарків населення, насамперед дворянства та духовенства, які володіли основним масивом землі, колоніями, фінансами, але при цьому не вкладали гроші в розвиток вітчизняної промисловості, сільського господарства, торгівлі, а витрачали їх на розкіш, розваги, будівництво храмів і палаців, ведення війн тощо.

Те, що кошти, які Іспанія отримувала від пограбування колоній (і які згодом назвали «клятим багатством»), спрямовувалися на непродуктивні потреби вищої феодальної знаті замість інвестування в розвиток господарства, пояснює, чому в країні сформувалася *паразитарна й неефективна модель економіки*. Водночас у суспільстві зростала чисельність і верств населення з паразитарним способом життя. З 8 млн населення число чиновників і священників сягало понад 700 тис.

Чому ж уряд проводив таку, здавалося б, самовбивчу політику? Мабуть тому, що для іспанських королів головним завданням було не процвітання власної країни, а боротьба з протестантською єрессю, яка водночас стала й боротьбою за першість у Європі, адже вони вважали себе наймогутнішими правителями католицького світу. Однак участь у численних і не завжди вдалих війнах у Європі, паразитування королівського двору, постійне підвищення податків виснажували як саму Іспанію, так і залежні від неї території.

Проаналізовані вище явища створили в країні особливий соціально-психологічний клімат, який не сприяв розвитку торгової та фінансової діяльності, заохоченню підприємницьких амбіцій. За словами одного італійського історика XVI ст., дрібні дворяни-лицарі (ідальго), яких було дуже багато в країні, «краще за мізерну винагороду згодні йти у солдати, нести весь тягар жалюгідної служби у грандів або навіть розбійничати на дорозі, ніж братися за ремесло чи торгівлю». Це впадало в око багатьом іноземцям, які відвідували країну, тому вони вважали, що іспанці взагалі не схильні до економічної діяльності («економіка – слово, яке невідоме іспанцям»; «іспанець жваво береться за будь-яку справу, але нічого не може довести до кінця»). Справді, і дворяни, і заможні селяни воліли будь за що потрапити на державну службу, нехтуючи сільськими чи промисловими видами занять. За цих умов молода іспанська буржуазія не тільки не зміцнилася, але й геть розорилася. Розорення буржуазії супроводжувалося збагаченням вищого дворянства, яке жило за рахунок переважно відвертого визиску й грабежу своєї країни та колоній у Новому Світі, пристосовувавши всю економіку до своїх егоїстичних інтересів.

В його середовищі не склалося щось на кшталт англійського джентрі чи французького «дворянства мантиї».

З огляду на зазначені обставини стає зрозумілим, чому з кінця XVI ст. почалася загальна депресія, а потім і занепад економіки, падіння її конкурентоздатності, ріст цін та інфляції, скорочення внутрішньої та зовнішньої торгівлі, втрата ринків у Європі та Америці, зростання імпорту, застій у сільському господарстві, натуралізація господарського життя і, як наслідок, масове зубожіння населення. Спроби світських і духовних феодалів підвищити орендну плату (наприклад, у Валенсії аж на 50%, незважаючи на те, що населення провінції скоротилося вдвічі після вигнання морисків) ще більше погіршували ситуацію. Селяни-орендарі (навіть більш-менш заможні, які потенційно могли стати фермерами) або залишали села, щоби приєднатися до міського населення, або чинили запеклий опір поміщикам, або ставали розбійниками (це явище набуло в XVII ст. масштаби епідемії).

Із середини XVII ст. в іспанському суспільстві споглядається явище повторної феодалізації півострова, яке тривало аж до початку XIX ст. Одним із негативних результатів такої рефеодалізації, насамперед економіки, було те, що 60% родючих земель прибрали до своїх рук представники привілейованих станів (аристократії та церкви), тобто стали майном, яким не можна було вільно розпоряджатися, відчужувати, продавати, а без цього неможливим був капіталістичний розвиток. Це дає підстави говорити про *оборотний характер генези капіталізму* в Іспанії.

На тлі загального господарського занепаду почастишали неврожаї та голодні роки, до чого додалися пошесті віспи, дифтерії та особливо бубонної чуми (лише в 1647 – 1648 рр. від неї померло 34% населення тієї ж Валенсії). Загальні демографічні втрати країни за 1580 – 1680 рр. оцінюються в 1,5 млн. осіб.

При такому розоренні своїх продуктивних сил Іспанія зберігала надзвичайно високий рівень витрат для підтримання зовнішньої величі та ведення численних війн. Близьк іспанського двору дорого коштував країні: гроші витрачалися на різні свята, театральні вистави з величезною кількістю задіяних статистів, безкінечні урочисті й дорогі церемонії, переїзди короля, його

полювання, на пенсії та подарунки грандам і людям з королівського оточення, представникам аристократії. Наприклад, у Неаполітанському королівстві з 2,5 млн. дукатів загального доходу на пенсії сеньйорам йшло 1,5 млн. Тобто число споживачів, утриманців, дармоїдів, які не давали жодної користі державі та її господарству, постійно зростало, що лягало важким тягарем на населення країни, яке стогнало під пресом податків. Державний борг невпинно зростав. Так, у 1577 р. сукупні доходи корони склали 13 млн дукатів, але борг у 1582 р. вже був 80 млн дукатів. До 1667 р. борг сягнув 180 млн дукатів.

Внутрішня та зовнішня політика. Карл Габсбург (онук Фернандо та Ізабелли, син їхньої доньки Хуани та її чоловіка, сина німецького імператора Філіпа Габсбурга) отримав рідкісну спадщину. По материнській лінії, він отримав Іспанію, її володіння в Південній Італії та в Новому Світі, а по батьківській лінії – Австрію, Нідерланди й деякі інші землі в Європі. А взагалі Карл був спадкоємцем чотирьох династій: Бургундської, Арагонської, Кастильської та Габсбургів. З часом виявилися його розважливий розум, працездатність, наполегливість, здатність до рішучих дій після ретельного обмірковування ситуації. У 1519 р. він добився свого обрання на престол Священної Римської імперії і став імператором під іменем Карла V (в Іспанії він вважався Карлом I).

Управляти такою імперією було вкрай складно. Інтереси земель, які входили до її складу, часто суперечили одне одному. Складно було захищати її кордони від численних ворогів. Головним серед них була Франція, яка також претендувала на гегемонію в Європі. Володіння Габсбургів оточували її фактично з усіх боків, тому Франція намагалася прорвати це оточення. Володінням Карла V в Центральній Європі постійно загрожували турки. Нарешті, він став імператором саме тоді, коли в Німеччині почалася Реформація. Він прийняв сторону папи римського й до кінця свого життя боровся проти протестантів. Крім того, він прагнув – за прикладом Олександра Македонського та римських імператорів – до створення *універсальної монархії*, тобто до об'єднання всього християнського (який розумівся лише як католицький) під своєю владою. Під час боротьби за виконання цих

завдань він створював коаліції, придушував повстання, знищував тисячі єретиків, вів умілу дипломатичну гру, перемагав у боях.

Для Іспанії його правління мало скоріше негативні наслідки. Він не переймався справами країни, де став королем, розмовляв французькою, слухався іноземних радників, вводив нові податки та руйнував усталену й складну систему суспільних відносин, притаманну країні. При ньому іспанські міста втратили самостійність. Кортеси (іспанський парламент) стали слухняним знаряддям у руках Карла. Спроби будь-якої опозиції придушувалися. Управління окремими територіями він доручав членам своєї родини або довіреним особам.

Карл V був справжнім абсолютним монархом, і це подобалося далеко не всім його підданам у Іспанії. Під час його правління сталася подія, яка увійшла в історію під назвою *повстання комунерос* (від ісп. – община, громада). Так назвали повстання кастильських міст проти королівського абсолютизму, на захист своїх, ще середньовічних за походженням, вольностей, зокрема права на самоуправління.

У 1518 р. Карл з великими труднощами отримав гроші у кортесів, котрі він був винний відомим німецьким банкірам Фуггерам, які своїми коштами підтримали його кандидатуру на посаду імператора Священної Римської імперії німецької нації. У 1519 р. він попросив нової позички у кортесів, проте останні висунули певні умови, а саме: король не повинен залишати Іспанію, не призначати на державні посади іноземців, не віддавати їм на відкуп збирання податків. Карл погодився з вимогами кортесів, отримав гроші... і одразу ж залишив країну, порушивши свої обіцянки, зокрема призначив своїм намісником нідерландського єпископа. Депутати кортесів роз'їхалися додому, а незабаром почалося повстання, в якому взяли участь різні верстви іспанського суспільства: містяни (ремісники, торговці, крамарі), середнє й дрібне дворянство, селяни. На чолі повстання стало місто Толедо (тодішня столиця країни). Головним гаслом повстання було «Хай живе король і смерть дурним міністрам!».

Повсталі міста (Толедо, Сеговія, Мурсія, Бургос, Мадрид та ін.) об'єдналися у липні 1520 р. в «Святу хунту» (з центром у м. Авіла); їх підтримала значна частина дворянства, а також

частина середнього та нижчого духівництва. Повсталі вимагали усунення іноземців від управління, регулярного скликання кортесів (кожні 3 роки, незалежно від волі короля), розширення міського самоуправління, заборони вивезення золоті монети за кордон тощо. Всього на боротьбу піднялися 13 із 18 міст з правом голосу в кортесах. Згодом програма повсталих стала радикальнішою; вона називалася «99 статей», у якій вимагалось заборонити дворянам доступ до муніципальних (міських) посад, пропонувалось обкласти їх також податками і взагалі ліквідувати його «шкідливі привілеї». Це привернуло на бік комунерів кастильських селян. У квітні 1521 р. Хунта заявила про свою підтримку селянського руху, спрямованого проти грандів – представників вищого дворянства, великих землевласників, яких охарактеризували як «ворогів селянства та всього королівства».

Широкий розмах повстання, яке з 1521 р. набуло антидворянського характеру, спонукав дворянство й вищу знать перейти на бік короля. У битві при Вільяларе (23 квітня 1521 р.) сили комунерів були розгромлені, керівники Хунти потрапили в полон і були страчені (їм відрубали голови в Сеговії – одному з центрів повстання). У 1522 р. опір повсталих був остаточно зламаний, хоча урядові репресії продовжувалися до 1526 р.

Придушення повстання комунерос мало негативні наслідки для подальшого розвитку країни: 1) селянство Кастилії опинилося під повною владою реакційних грандів, які примирилися з королівським абсолютизмом; 2) внаслідок поразки повстання були підірвані позиції міст, обмежені їх старовинні вольності, погіршилося політичне й економічне становище міського населення та фактично придушені зародки капіталістичного укладу і його носії в особі буржуазії, яка тільки почала формуватися; 3) послабилася й політична роль дворянства загалом і кортесів зокрема. Кортеси втратили своє право видавати закони і санкціонувати їх скасування; їхня функція звелася фактично до утвердження субсидій королівській владі.

Постійні війни та боротьба з Реформацією в межах Європи вимагали неабияких коштів. У володіннях Карла з населення збиралися великі суми податків, але державна скарбниця залишалася хронічно порожньою. У 1539 р. борг Іспанії відомим

у Європі банкірським домам Фуггерів, Вельзерів, Шатца, Спіноли склав 1 млн дукатів, у 1551 р. – вже близько 7 млн. У середині XVI ст. виявилося, що доходи від американських колоній не можна використати, бо всі вони вже наперед, тобто впродовж багатьох наступних років, мали піти на сплату боргів. Тонни золота та срібла, які привозилися з Америки, забиралися зразу ж, як тільки кораблі заходили в порт, – або на потреби війська чи ведення чергової війни, або на сплату боргів іспанської монархії. Тому податки стають просто величезними, цілі колонії віддають в оренду, аби тільки отримати гроші. За межами Іспанії говорили: жодний народ у світі не платить так багато податків. І все одно – король був не в змозі зібрати з країни гроші навіть для сплати відсотків за позички.

Напружене життя, участь у численних походах призвели до хвороб, до передчасного старіння Карла, який у 50 років справляв враження глибокого старця. Своєї кінцевої мети – створення світової католицької імперії – він не досягнув, бо вона об'єктивно суперечила ходу історії. Тому 1556 року він зрікається престолу і ділить імперію між сином Філіпом і братом Фердинандом, визнаючи у такий спосіб свою політичну й економічну поразку. Його наступник на іспанському престолі Філіп II оголосив 1557 р. банкрутство державної скарбниці.

Отже, Філіп II успадкував наймогутнішу державу в тодішній Західній Європі (Іспанію з її володіннями в Італії та в Америці, а також Нідерланди і деякі інші землі). Ніхто з монархів не мав таких великих володінь, таких величезних доходів, таких численних і сильних армій. Філіп особисто вникав в усі справи і встигав поставити свій підпис або резолюцію на тисячах ділових паперів. Однак у прийнятті важливих рішень часто запізнювався й нерідко помилявся. Не довіряючи яскравим особистостям, король доручав справи людям виконавчим, але недалеким. Він був фанатичним католиком і підпорядковував інтереси держави своїм релігійним переконанням.

Іспанський абсолютизм. Філіп II ліквідував залишки політичних свобод і довів абсолютну владу до межі: все населення держави, незалежно від станів, змушене жити за законами абсолютного деспотизму. Він створив розгалужений

державний апарат і страшенно роздув бюрократію, створивши настільки запутану систему управління, що вона була не в змозі ефективно працювати. Різні секретаріати, ради, муніципалітети, канцелярії, судові засідання тощо дорого коштували державі й розорювали підданих. Засилля (а часто й свавілля) державної бюрократії сприяло процвітання корупції. При цьому ступінь централізації управління державою був більш слабким, ніж у Франції чи Англії. Колишні самостійні держави, які перетворилися наприкінці XV ст. на провінції Іспанії, продовжували зберігати певну автономію, свої податкові та правові системи, місцеві станово-представницькі органи – кортеси, які час від часу ставали носіями певних сепаратистських тенденцій. Для політичного ладу Іспанії в XVII ст., тобто при останніх Габсбургах (Філіпі III і Філіпі IV), характерними стали небували розміри фаворитизму, ще більше розростання бюрократичного апарату, посилення економічної та політичної могутності духовенства.

Підсумки правління Філіпа II (1556 – 1598) були невтішними. Постійно зростаючі витрати на військо та ведення війн, боротьба за європейську – а в тих умовах фактично за світову першість – виснажили людські та фінансові ресурси країни. Іспанія, яка по суті очолила Контрреформацію в Європі, втратила значну частину Нідерландів, загубила свій флот у боротьбі з Англією («Непереможну армаду» в 1588 р.), невдало втручалася у внутрішні справи Франції, а приєднання Португалії (1581 р.) виявилось тимчасовим успіхом.

Тому з кінця XVI ст. услід за економічним занепадом почався політичний і воєнний. З початку XVII ст. морське і колоніальне домінування Іспанії почало помітно слабнути, і заокеанська торгівля поступово перейшла під контроль Англії та Голландії. Величезні витрати під час Тридцятирічної війни завели ситуацію в глухий кут. Програвши у Тридцятирічній війні, Іспанія втратила провідні позиції в Європі. Поступове перетворення Іспанії з могутньої та впливової держави на другорядну розпочалося з Піренейського миру 1659 р., за яким послаблена Іспанія поступалася Франції Люксембургом, Фландрією, Артуа та іншими володіннями, а Англії – Дюнкерком, та закріпилося в результаті війни за «іспанську спадщину» (1701 – 1714), підсумком якої стало утвердження на іспанському престолі нової династії –

Бурбонів, а сама Іспанія опинилася в орбіті зовнішньополітичних інтересів Франції. Крім того, згідно з Утрехтським миром 1713 р., Іспанія поступилася Австрії Неаполітанським королівством, Сардинією, частиною Тоскани, Міланським герцогством та Іспанськими Нідерландами; а на користь Англії відмовилася від Гібралтару.

Таким чином, Іспанія, яка в XVI ст. контролювала ледь не половину Європи і яка могла посісти перше місце у світовій економіці Нового часу завдяки відкриттю Америки, втратила свій шанс і вступила у затяжний період суспільно-політичного та економічного занепаду, що значною мірою пояснювалося релігійною психологією, успадкованою від доби Середньовіччя. Світ навколо змінювався, а Іспанія не могла прилаштуватися до змін (а панівні класи і не хотіли жодних змін) і нібито застигла у своєму розвитку.

Англія в добу Тюдорів (1485 – 1603)

Засновником династії вважається Генріх VII Тюдор (1485 – 1509), який зійшов на престол після завершення довгої й кривавої війни провідних аристократичних кланів Ланкастерів і Йорків, що отримала назву війни Червоної та Білої троянд (які були символами цих сімейств). Його особа влаштовувала змучене 30-літньою війною англійське суспільство – більшу частину аристократії (звісно ту аристократію, яка змогла пережити цю тривалу міжусобицю), лицарство, містян, а також отримала схвалення парламенту. При ньому позиції королівської влади, які були дуже послаблені за роки феодальної чвари, почали зміцнюватися. Генріх розправився зі своїми політичними супротивниками, зруйнував феодальні замки, позбавив магнатів привілеїв і судової юрисдикції, розпустив їх військові дружини. Конфіскації земель тих, хто складав опозицію королю, поповнили державну скарбницю. За рахунок широких земельних дарувань король створив нову «тюдорівську аристократію» із дворян, вірних короні. Він усіляко зміцнював органи центрального управління, зокрема фінансове відомство. Для боротьби зі змовниками та державними зрадниками була створена особлива Зіркова палата. Так почалося становлення абсолютизму Тюдорів.

Формування абсолютної монархії продовжилося за його сина Генріха VIII (1509 – 1547), який поширив англійську систему управління на віддалені північні території та Уельс. Генріх VIII вважався першим «ренесансним монархом» Англії: він створив блискучий двір, уславився меценатством, побудував багато нових палаців і розкішних резиденцій (наприкінці правління їх нараховувалося аж 55), які мали підкреслити його велич, влаштовував пишні свята й лицарські турніри. При ньому Англія почала висуватися в число великих європейських держав, чому сприяла й активна зовнішня політика.

Важливим кроком у становленні англійського абсолютизму стала так звана королівська реформація, проведена Генріхом VIII «згори». Сам він спочатку різко негативно поставився до ідей Лютера й вступив з ним у теологічну полеміку, відстоюючи традиційні католицькі таїнства, за що удостоївся від папи титула «захисника віри». Але, за іронією долі, саме він і став ініціатором проведення Реформації в Англії.

Приводом для початку реформ були обставини сімейного життя монарха. Король був одружений з іспанською принцесою Катериною Арагонською, але не мав від цього шлюбу сина, який би став спадкоємцем престолу. Тому Генріх вирішив розлучитися й укласти новий шлюб з її фрейліною, англійкою Анною Болейн. Для розлучення потрібна була згода папи римського, але той відмовив, побоюючись гніву могутнього небіжа Катерини, імператора Карла V. Тоді розлучений король Англії почав боротьбу проти папи, вирішивши скористатися ідеями Лютера, які колись вважав «єретичними» й піддавав гострій критиці. Зважившись на такий крок, він діяв з огляду на такі міркування. По-перше, прагнув поповнити казну за рахунок секуляризації церковних земель і продажу цих земель найперше вірному йому дворянству. По-друге, поставивши церкву під контроль короля і держави, тим самим зміцнити абсолютизм. По-третє, хотів покінчити із зазіханнями Риму на верховну владу в Європі та посилити власну політичну роль в європейських справах.

З ідей Лютера Генріх VIII сприйняв лише те, що могло зміцнити його владу. Під його тиском парламент прийняв у 1534 р. «Акт про супрематію» (тобто про верховенство,

зверхність), проголосивши монарха верховним главою англійської церкви. Відтепер король призначав усіх духовних осіб у королівстві, а церковна десятина та інші платежі на користь папської курії йшли на користь англійської держави. На цьому фактично закінчився перший етап Реформації в Англії. Вся структура церкви залишилася без змін, тільки на чолі її став король та богослужіння проводилося англійською мовою. Реформована у такий спосіб церква отримала назву *англіканської*.

Всі, хто не схвалював розлучення короля та нову церковну політику, піддавалися репресіям. Король-деспот не прощав нікого, зокрема свого колишнього приятеля, знаного гуманіста і лорда-канцлера Англії Томаса Мора. Рішучі дії короля привели до того, що римський папа Павло III відлучив його від церкви. Тоді в 1536 р. почався другий етап англійської Реформації – закриття монастирів і секуляризація церковних земель і майна. До листопада 1539 р. було розпущено 560 монастирів, а їхні землі, що давали, за різними підрахунками, від 132 до 150 тис. фунтів щорічного доходу, перейшли в руки держави. Значна частина цих земель потім була пущена на продаж. Більшість земель (5/6) купили представники так званого «нового дворянства» (джентрі), решту – купці й міські підприємці. Дохід Генріха від продажу золотого та срібного посуду та іншого цінного церковного начиння склав приблизно 75 тис. фунтів. А загалом продаж конфіскованого (секуляризованого) церковного майна та земель дав королівській скарбниці 1 млн 260 тис. фунтів стерлінгів. Це була величезна на той час сума, адже річний бюджет держави в добу правління Тюдорів складав 300 тис. ф. ст. тобто Генріх отримав від продажу церковних земель суму, яка дорівнювала чотирьом річним бюджетам держави. Але, з іншого боку, розпродавши величезні монастирські угіддя (які складали від 1/5 до 1/4 усіх оброблюваних земель в Англії) король у такий спосіб втратив джерело майбутніх доходів корони та поставив себе в повну залежність від милостині парламенту, який мав право схвалювати й затверджувати введення нових податків.

Далеко не кожний розумів смисл того, що відбувалося в 30-х рр. XVI ст. Багато хто розглядав цей акт, тобто проведення Реформації «згори», як прояв тимчасового конфлікту між

королем і папою, через який не варто було ставати мучеником, а багато хто продовжував сповідувати католицизм потайки. Реформована церква прийняла ідею Лютера про «виправдання вірою» й відкинула частину католицьких таїнств, але в усьому іншому залишалася близькою до католицизму.

Вибір нового символу віри мав неоднозначні наслідки: з одного боку, Англія стала лідером і оплотом усіх європейських протестантів, з іншого, це неминуче зробило її ворогом могутньої тоді Іспанії. Католицизм став символом підпорядкування Іспанії, Реформація – символом національної державності, культури та незалежності.

Після недовгого правління Едуарда VI (1547 – 1553) в Англії почалася, по суті, Контрреформація. За правом народження та згідно із заповітом Генріха VIII його законною наступницею (спадкоємицею) після смерті сина Едуарда мала стати донька Марія від першого шлюбу з Катериною Арагонською. Це визначило релігійну орієнтацію Марії. Переконана католичка, вона вдалася до негайного відновлення старої віри та почала кривавий терор проти реформаторів. Деякі історики вважають, що за її особистим наказом було спалено щонайменше 278 осіб, а багато померло в тюрмах. Головною її метою було примирення Англії з Римом, тому дворяни, які засідали в парламенті й були на той час майже цілковито світськими за своїми настроями, легко погодилися відмінити релігійне законодавство Генріха та Едуарда й поновити закони проти ересей, висунувши єдину умову – щоби церковні землі, які опинилися в їх руках після 1536 р., не поверталися колишньому власнику – церкві. На цю умову, Марія, побоюючись незадоволення з боку нового дворянства, змушена була погодитися і не скасувала проведеної секуляризації церковних земель. Але вона зробила велику помилку, коли погодилася на шлюб з іспанським королем Філіпом II, який отримав титул короля-співправителя Марії протягом її життя. Загроза втрати національної самостійності та посилення гонінь на протестантів викликали майже загальну ненависть до Марії, яка отримала прізвисько «Кривавої». Однак у 1558 р. Марія Тюдор померла, й королевою Англії стала Єлизавета, донька Генріха VIII і Анни Болейн.

Коронаційним гаслом Єлизавети було, мабуть, слово «злагода». Прихильниця поміркованої Реформації, Єлизавета відхилила крайнощі католицизму та кальвінізму та відновила англіканство, намагаючись уникнути звичних для тієї доби релігійних чвар. Королева воліла зберегти релігійний мир, залучаючи до себе протестантів, але не відштовхуючи й католиків. Якось вона сказала: «Я скоріше тисячу разів відстою месо, ніж дозволю статися тисячі підлот в ім'я її відміни». Але все ж через деякий час вона почала діяти рішучіше: скасувала всі контрреформаційні акти Марії та продовжила справу свого батька. Будучи особистим ворогом Риму (папа не визнав її прав на англійський престол), Єлизавета I відновила всі реформаційні акти, зокрема про королівську супрематію (верховенство) та однаковість богослужіння, та видала нові. Церква перетворювалася на частину державного апарату, а неприйняття англіканства прирівнювалося до державної зради.

Отже, у 1559 р. Англія офіційно стала протестантською. Політика Єлизавети врятувала Англію від релігійних війн, позбавивши країну від крайніх проявів як Реформації, так і Контрреформації. Папа Пій V видав буллу в лютому 1568 р., де відлучив Єлизавету від церкви й закликав вірних католиків скинути її з престолу. У північно-західних районах Англії утворилася Католицька Ліга, яка в 1569 р. підняла повстання. Іспанський двір всіляко підтримував католицьку партію, насамперед грошима.

У 1581 р. королева Єлизавета першою у Європі почала боротьбу з орденем єзуїтів: «Усім єзуїтам протягом 40 днів залишити Англію, або ж зійти на ешафот для відсікання голови». Всі інші католики підлягали суворому нагляду поліції. Шотландська королева Марія Стюарт, ревна католичка, будучи безсилою перед Реформацією, що почалася в її країні, втекла до Англії й опинилася там фактично полонянкою Єлизавети. Оскільки Марія була родичкою, а отже, потенційно можливою спадкоємицею Єлизавети, її католицька віра робила її небезпечною зброєю в руках Іспанії. Інтереси Англії вимагали її усунення. Марія стала

учасницею католицької змови, яка була розкрита; в 1587 р. шотландську королеву стратили за вироком суду.

Тоді Філіп II завдав у 1588 р. удар у відповідь, відправивши на завоювання Англії величезний флот у складі 134 кораблів, який мав здійснити висадку 18 тис. вояків. Ця флотилія, котра отримала назву «Непереможна Армада», мала увійти в устя Темзи й захопити Лондон, щоби покінчити з «гніздом еретиків». Разом із вояками на кораблях було 300 священників-інквізиторів, метою яких було насадження – вогнем і мечем – католицтва в Англії. Країні загрожувала смертельна небезпека. Війна для англійців стала питанням національної незалежності. Увесь англійський військовий флот нараховував усього 34 кораблі, але за один рік (з 1587 по 1588) він був збільшений майже в 6 разів. Дворяни та буржуазія споряджали кораблі своїм коштом, переоснащували торгові судна на військові, а тисячі селян і містян ставали матросами й солдатами. Англійські кораблі були меншими за розмірами, але швидкохіднішими та маневренішими, з кращими гарматами, що давало змогу завдавати шкоди ворогу з далекої відстані. Іспанський флот зазнав тяжкої поразки й змушений був відійти у Північне море. Розгром Армади довершила буря, багато кораблів затонули або були викинуті на шотландський берег. До Іспанії повернулися лише 43 кораблі. Англія захистила свою незалежність і протестантську віру. Неподільному пануванню Іспанії на морях було покладено край.

Довге правління Єлизавети (1558 – 1603) ознаменувалося важливими успіхами в розвитку економіки, зміцненню держави, розквітом культури. Неабияка заслуга в цьому належала самій королеві, яка виявила рідкісний талант політика. Вона була розумною та чудово освіченою, розмовляла з послами іноземних держав п'ятьма мовами, мала акторські здібності, не знала собі рівних у дипломатичній грі, а під час дозвілля читала в оригіналі трактати античних мудреців. У своїх діях вона спиралася на дворянство, але водночас проводила далекоглядну політику *протекціонізму*, тобто забезпечувала покровительство з боку

держави розвитку національного виробництва й торгівлі, що, своєю чергою, відповідало інтересам молодії буржуазії. Організатори мануфактур і винахідники отримували спеціальні патенти на виробництво й продаж певного виду продукції. Нерідко королева Єлизавета сама вкладала гроші в заморську торгівлю, щоби отримати прибуток. Англійські купці вели прибуткову контрабандну торгівлю з іспанськими колоніями в Новому Світі, і королева таємно підтримувала їх.

Абсолютизм, який зміцнився унаслідок королівської Реформації, під час правління Єлизавети I Тюдор досягнув найвищої стадії свого розвитку. Проте *абсолютизм Тюдорів* мав деякі особливості.

1. Незважаючи на посилення королівської влади, парламент не втратив свого значення і продовжував відігравати помітну роль у суспільно-політичному житті країни (навіть під час жорсткого авторитарного правління Генріха VIII та Єлизавети I). Провідну роль у ньому відігравала палата громад, у якій переважали представники буржуазії та нового дворянства. Так, у 1584 р. палата громад складалася з 462 осіб, з яких 77 були делегатами від міст (тобто буржуазії), решта – «нове дворянство». Ці соціальні групи потребували підтримки королівської влади та своєю чергою підтримували її. Тому Єлизаветі довго вдавалося співробітничати з парламентом. Однак наприкінці XVI ст. палата громад, позиції якої в суспільстві зміцнилися, дедалі частіше наполягала на своєму праві вирішувати найважливіші державні питання – про долю престолу, релігії, внутрішньої та зовнішньої політики. Єлизавета ж вважала, що ці проблеми перебувають тільки в її компетенції. Так склалися передумови майбутнього конфлікту між монархією та парламентом.

2. Відмінною рисою англійського абсолютизму була слабка бюрократизація державного апарату, який не набув такого високого рівня централізації, як це було на континенті. Центральний державний апарат, який призначався королем, був відносно невеликим.

3. Збереження місцевого самоуправління (графства), в органах якого головну роль відігравали представники нового дворянства, що влаштовувало королівський уряд, адже такий порядок не вимагав великих витрат державного бюджету. В англійських містах також існувало самоврядування на чолі з міською верхівкою. Провінційні та міські органи влади не були обюрокочаними та мали авторитет і повагу у місцевого населення.

4. У країні не було постійного війська, що, зрозуміло, послаблювало позиції монархії. Королівська гвардія нараховувала тільки 2300 осіб і складалася переважно з найманців – німецьких ландскнехтів, а на випадок війни збиралося феодалне ополчення (кожний граф виступав зі своїм загоном із вільних селян). Чим пояснювалося таке становище? Острівне розташування держави та наявність сильного флоту, який забезпечував захист з моря, усували можливість раптового вторгнення. Це сприяло скороченню витрат на утримання регулярної армії, але водночас позбавляло королівську владу силового знаряддя примусу й покарання.

З огляду на такі особливості, абсолютизм Тюдорів отримав у деяких істориків таке визначення як «незавершений».

Успішне правління Єлизавети I, яке називають «золотим віком» і періодом розквіту англійського абсолютизму, завершилося, однак, в умовах зростаючого конфлікту між короною і суспільством. Затяжна війна з Іспанією, допомога протестантам у Нідерландах і Франції, невдала колонізаційна експедиція в Ірландію спустошили державну казну. Королеві довелося скоротити фінансову підтримку аристократії, що викликало невдоволення останньої і навіть спричинило заколот придворних вельмож у 1601 р. З іншого боку, претензії до корони мали й торгово-підприємницькі кола, які щораз більше відчували на собі зростаючий податковий тягар, примусові позики й додаткові побори. Ще одним приводом для їх незадоволення стало те, що у 80 – 90-х рр. XVI ст. королеві довелося відійти від принципів покровительства вітчизняним промисловості й торгівлі і ввести

додаткові мита та збори з купецьких компаній. Незадоволення широких верств населення викликав і такий «винахід» влади, як видача, а точніше продаж, приватних монополій на товари першої необхідності та продукти харчування. Певне державне регулювання економіки, яке стимулювало її розвиток у 1560 – 1570-х рр., тепер почало перетворюватися на гальмо для неї. Інтереси виробництва та торгівлі приносилися в жертву фіскальним міркуванням корони, тому колись успішний баланс елизаветинської політики між дворянством і підприємницькими колами порушився. Це призвело до опозиційних виступів у парламенті та критики економічної, а також релігійної політики уряду. У 1601 р. опозиція досягнула першого успіху, бо домоглася скасування деяких монопольних привілеїв у виробництві й торгівлі. Поступка корони з цього питання стала одним із симптомів кризи англійського абсолютизму.

Сильно дратували королеву й виступи пуритан – близьких до кальвінізму прихильників очищення англіканської церкви від залишків католицизму. Пуританізм був дещо видозміненою формою кальвінізму. Пуритани наполягали на припиненні підпорядкування церкви королю та передачі управління нею виборним колегіям (консисторіям). Подібно до інших протестантів вони закликали своїх одновірців до працелюбства та крайньої заощадливості. Але вже на початку XVII ст. пуритани поділилися на два табори. Перших називали *пресвітеріанами*: вони виступали за заміну єпископів виборними старійшинами (пресвітерами), за прикладом Голландії та Шотландії. Їхньою опорою були верхівка купецтва і джентрі. Друге крило пуританізму представляли *індепенденти* (так звані незалежні), які прагнули до повного самоуправління церковних громад. У лавах індепендентів були представники простолюду міста й села, середня та дрібна буржуазія, найменш заможна частина джентрі. Як вважають історики, пуританізм відіграв значну роль у формуванні політичної опозиції англійській монархії, хоча чимало лідерів опозиції не належали до пуритан.

До 1603 р. завершилося завоювання Ірландії. Однак його результати виявилися суперечливими: була підтверджена англійська

зверхність, але сам факт завоювання по-ворожому налаштував місцеве населення (більшість якого сповідувало католицьку віру) й поклав край надіям на успіх тут Реформації, а отже, і на досягнення культурно-релігійної єдності з Англією.

У XVI ст. в англійському суспільстві відбувалися важливі зміни. Саме в Англії *процес первісного нагромадження капіталу* проходив у класичній формі. Розвиток продуктивних сил у промисловості дедалі більше відбувався на новій – капіталістичній – основі, коли застосовувалася наймана праця. Головними джерелами формування контингенту найманих робітників стали розорення значної частини селянства внаслідок посилення процесу обгороджування селянських земель, а також поступового занепаду ремісничого виробництва й відповідно розорення ремісників. Важелем капіталістичного розвитку англійської промисловості стало виробництво вовни. Якщо раніше вовна вивозилася з Англії як сировина (насамперед у Фландрію, де була розвинена текстильна промисловість), то тепер ситуація змінилася завдяки організації та поширенню нової форми промислового виробництва – мануфактури. У середині XV ст. в країні перероблялося 50% вовни, у середині XVI ст. – 87%, то наприкінці цього століття – 100%. Відповідно швидко зростав експорт англійських тканин. На початку XVII ст. Частка вовняних тканин становила 90% експорту. Невипадково сучасники називали сукно «гордістю й головним багатством англійської нації».

Нові форми організації праці набули поширення й в інших галузях промисловості, зокрема таких традиційних, як суднобудування та рибальство. Дуже розвиненою була гірнична та металургійна справа: на початок XVII ст. в Англії було близько 800 печей, які виплавляли по 3 – 4 тонни металу щотижня (залізну руду завозили зі Швеції). Руда переплавлялася у печах, причому паливом слугував ліс. Тому наприкінці XVI ст. ліси в Англії майже щезли, залишилися тільки парки та заповідники. Це змусило почати видобуток кам'яного вугілля, який зростав великими темпами. Країна навіть почала вивозити вугілля за кордон. Саме у гірничодобувній промисловості була найбільша концентрація

робочої сили. А загалом у перші десятиліття XVII ст. на Англію припадало десь 80% всього видобутку вугілля в Європі.

Поява не тільки розсіяних, але й великих централізованих мануфактур, на яких працювали десятки й навіть сотні найманих робітників змінила структуру зайнятості. Тепер у промисловості працювало приблизно 30% усіх найманих робітників. Зміни в економіці, зокрема розвиток мануфактурного виробництва, сприяли урбанізації країни, тобто зростанню міського населення та появі нових міст. У другій половині XVI ст. приблизно 20% населення Англії проживало в містах і містечках (удвічі більше, ніж у Франції). Лондон став одним із головних портів Європи, його населення в XVI ст. зросло в 4 рази, сягнувши до 1600 р. приблизно 200 тис. мешканців. Але загалом Англія продовжувала залишатися аграрною країною. Відокремлене, острівне розташування країни допомогло перетворенню всієї її території на єдиний ринок.

Збільшення вивезення англійських товарів на зовнішні ринки також вимагало нових форм організації торгівлі. Щоби вигідно продати свої товари, дешево закупити сировину та необхідні товари, англійці плавали в усі куточки світу. Розгром іспанської Непереможної армади відкрив перед Англією шлях до панування на морських торгових комунікаціях. Англійські торговельні кораблі чимраз частіше з'являлися біля берегів Індії та інших земель. З метою зменшити ризик далеких подорожей вони об'єднувалися в торговельні компанії. Московська компанія торгувала з Московією, Гвінейська – з Африкою, Левантійська – з країнами Близького Сходу, Ост-Індська – з Південною та Південно-Східною Азією. Заснована в 1601 р. Ост-Індська компанія була найпотужнішою і згодом стала важелем колоніальної політики Англії в Індійському океані. На початку XVII ст. англійці почали колонізацію Північної Америки, заснувавши на її східному узбережжі колонію Віргінію.

Не менш важливі процеси відбувалися й на селі. Соціальні відносини тут також доволі швидко почали втрачати

феодалний характер. Ще до початку XVI ст. кріпосне право повністю зникло, всі селяни були особисто вільними. Натуральні повинності вже давно були витіснені грошовими. Це зменшувало залежність селян від лендлордів і було вигідно останнім, адже вони в нових умовах розвитку товарно-грошових і ринкових відносин воліли отримувати саме грошову ренту. Найзаможніші селяни ставали власниками своєї землі на правах вільного володіння нею (так званий *фрігольд*). Більшість селян розпоряджалися своєю землею на підставі договору з лендлордом, якому сплачували за це відповідну ренту (так званий *копігольд*); чимало було й тих, хто володів землею з правом її короткострокової оренди (так званий *лізгольд*). Співвідношення цих трьох категорій селянства виглядало в XVI ст. так: копігольдери складали 67%, лізгольдери – 13%, фрігольдогери – 20%. Причому останніх на початку XVII ст. у найрозвиненіших районах південно-східної Англії було вже близько третини. Загалом процес розшарування як селянства, так і дворянства помітно прискорився.

XVI століття в історії Англії позначене посиленням процесу обгороджування селянських земель. Постійно зростаючий попит на вовну для сукнаства дав потужний стимул для розвитку вівчарства. В Англії тоді казали: «З-під копит овець летить не пісок, а золото». Пасовище постійно не вистачало, тому лендлорди дедалі частіше починають виганяти селян з орних земель (селянські общинні угіддя вони захопили ще раніше). Відомий гуманіст Ульріх фон Гуттен писав: «В Англії більше овець, ніж людей». І справді, в XVI ст. в країні проживало приблизно 4 млн осіб., а на луках паслися 11,5 млн овець. Почалося знелюднення села та розселяння англійського селянства. Обгороджування, безумовно, стали справжньою трагедією для сотень тисяч англійських селян, які ставали волоцюгами, батраками-наймитами, жебраками, котрих називали в Англії пауперами. Ще одним джерелом жебрацтва стало розорення ремісників, які не витримували конкуренції з першими мануфактурами.

У XVI ст. пауперизм набув масового характеру. Так, у Лондоні під час правління Єлизавети I на 200 тис. населення припадало 50 тис. жебраків. Королева казала: «Куди не глянеш – всюди жебраки». Інфляція унаслідок «революції цін», земельні спекуляції, обгороджування, безробіття, волоцюство, бідність і злидні в містах були найстрашнішими бідами тюдорівської Англії, будучи симптомами як процесу урбанізації, так і комерціалізації сільського господарства. За волоцюство пауперів шмагали батогами, таврували, навіть страчували. Тому вони змушені були шукати роботу на будь-яких умовах (до речі, реальна заробітна плата за 1500 – 1603 рр. знизилася на 57%), забезпечуючи сільських і міських підприємців дешевою робочою силою. Тим самим створювалися умови для швидкого розвитку капіталістичного укладу і в промисловості, і в сільському господарстві країни. Та й обгороджування, хоча й стали справжнім прокляттям для маси селян-трударів, об'єктивно сприяли посиленню товарності сільськогосподарського виробництва, зародженню на селі буржуазних форм власності, застосуванню найманої праці, формуванню фермерства і загалом розвитку капіталізму в сільському господарстві.

На початок XVII ст. в англійському суспільстві, яке очевидніше капіталізувалося, провідною економічною силою ставали люди, які вміли робити й рахувати гроші: торгова й промислова (насамперед власники мануфактур) буржуазія, а також обуржуазнене дворянство (джентрі), представники якого, орієнтуючись на потреби ринку, переводили свої господарства на рейки товарного виробництва, виявляли ініціативність і підприємливість, вступали в ділові стосунки з міськими торговцями та власниками мануфактур.

Бездітна Єлизавета I заповідала англійський престол своєму двоюрідному племіннику, королю Шотландії Якову IV (за іронією долі, сину страченої Марії Стюарт), який зійшов на англійський престол під іменем Якова I. Це рішення стало останнім успіхом династії Тюдорів, адже Англія й Шотландія, які століттями ворогували між собою, мирно об'єдналися на підставі особистої унії.

Франція в XVI - XVII ст.

Франція вступила у XVI ст. сильною й багатою державою, з населенням 15 млн осіб. За рівнем розвитку вона значно випереджала Іспанію, але поступалася Англії та Нідерландам.

Проте об'єднання країни, яке сталося в XV ст. (за правління Людовика XI), ще не означало її справжньої централізації, яка передбачала підпорядкування всіх підданих реальній владі монарха.

Найбільшої могутності Франція досягнула під час правління Франциска I (1515 – 1547 рр.) з династії Валуа. У XVI ст. державний устрій країни еволюціонував від станово-представницької до абсолютної монархії. Вся влада в країні належала королю, який відмовився від скликання станово-представницького органу – *Генеральних штатів*, котрий утрачав своє колишнє значення, хоча й продовжував існувати. Прикметно, що Генеральні штати не скликалися з 1484 аж до 1560 р., а у період з 1560 по 1593 р. збиралися 5 разів, але не мали достатньої сили, щоби змусити королів зважати на їхню думку. За 16 років свого правління король Генріх IV не збирав їх жодного разу. Король питав поради у них тільки тоді, коли хотів цього. Основна ж їх функція, проте, як й мета їх скликання, полягала в голосуванні за податки, найчастіше за введення нових податків. Станові протиріччя так і залишилися головною перешкодою для розвитку цього законодавчого органу, і королівська влада завжди користувалася ними для зменшення впливу представницької влади. До певної міри владу французького короля обмежували лише *парламенти* – вищі судові органи в провінціях, які тоді мали право оскарження судових і урядових рішень; найвпливовішим серед них був Паризький парламент, повноваження якого поширювалися на третину території країни і який мав право призначати регента при малолітньому королі і видавати королівські укази. У Франції значно більша частина областей, на відміну від англійських графств, *не мали самоуправління*, цієї необхідної підстави для становлення парламентаризму.

Франциск I остаточно підпорядкував собі католицьку церкву, домовившись із папою римським про право короля призначати на посади всіх французьких єпископів. Примаг держави над французькою церквою оформився 1516 р. за Болонським конкордатом, укладеним з папою Левом X. Цей акт став найважливішим знаряддям централізації влади й підвищення її авторитету, адже тепер абатів і єпископів призначав король, а папа (замість архієпископа) наділяв їх церковною владою. Новоспечений прелат зберігав вірність королю, який наділяв його землями й доходами. Такому зосередженню в руках короля церковних доходів сприяло як поширення Реформації, так і приклад Англії, де Генріх VIII Тюдор секуляризував монастирські землі та майно.

На своїх указах Франциск I зазначав: «Така моя добра воля». Його сина Генріха II почали іменувати «Ваша Величність» – титулом, який до того був притаманний тільки імператору Священної Римської імперії. У такий спосіб підкреслювалася рівність французького монарха і германського імператора. Щораз важливішу роль відігравав королівський двір, котрий збирав найзначніших дворян Франції й коштував державній скарбниці величезних коштів. В його пишному церемоніалі втілювалася могутність королівської влади. Завдяки двору монарх мав можливість контролювати поведінку верхівки дворянства.

У XVI ст. з'являються й вислови, які містять теоретичне обґрунтування абсолютизму: *«Король – це закон»* (Lex Rex); *«Король Франції зобов'язаний лише Богу та шпازی»*, *«Король – живий образ Бога»*, *«Король – імператор у своєму королівстві»*. Ці вислови мали спростувати претензії римського папи на духовну, а германського імператора – на світську зверхність над французькими монархами, а також апелювали до божественного походження королівської влади у Франції, підкреслюючи, що король наділявся владою завдяки прямому втручання Бога, а не опосередкованому, як стверджувала церква (відомий вислів св. Павла *«Будь-яка влада – від Бога»*).

У XVI – XVII ст. дуже зросла чисельність *постійного регулярного війська* (у мирний час воно нараховувало 25 тис.,

проте у 1550-х рр. Франція вже мала армію в 50 тис., у 1630-х – 150 тис., а в 1700 р. – 300 тис.), відповідно збільшилися й військові витрати. Для їх покриття збільшувалися розміри колишніх податків і вводилися нові. Розвиток податкової системи разом із посиленням війська сприяли зміцненню абсолютизму.

Порожня скарбниця змушувала монархів запровадити продаж посад, зокрема з правом передавати їх у спадщину. Чимало посад давали право на отримання дворянського звання. Поступово їх покупці склали особливе «дворянство мантиї» (назва від характерного одягу суддів), яке стало складовою другого стану й помітно відрізнялося від традиційного «дворянства шпаги», яке, як і колись, прагнуло до військової служби й із презирством ставилося до «судейських». Королі вправно спекулювали на протиріччях між станами, і насамперед між дворянством і буржуазією, яка набирала сили. Верховна влада доволі швидко усвідомила необхідність буржуазії, адже саме з неї вона черпала кадри для роботи у фінансових відомствах і суді. Саме буржуа поповнювали штат чиновників, який був знаряддям королівської влади. Своєю чергою, дворянство зазнавало не кращих часів, потерпаючи від росту цін. Не будучи спроможним фінансово протистояти буржуазії, воно змушене було звертатися по допомогу до короля. Єдиним засобом вижити для більшості дворян стали даровані королем милості (придворні та військові посади, церковні бенефіції). Без короля дворяни вже нічого не вартували.

Найчисленнішою частиною другого стану було «дворянство мантиї». Вони походили переважно з верств багатих буржуа, які купили собі посади у вищих судових установах і у фінансово-адміністративних органах, ушляхетнилися та передавали свої посади і звання нащадкам. Здебільшого «дворяни мантиї» були багатими і володіли маєтками, а подекуди навіть палацами, які вони скуповували у збіднілих родових дворян. Куплене дворянство, нехай і звільнене від податків, ще не давало їм усіх дворянських переваг, і придворна аристократія ставилася до нових дворян зверхньо, як, власне, й до провінційних

дрібномастних дворян. Останні за своїми статками і способом життя дуже відрізнялися від столичної знаті. Та незважаючи на невеликі статки, а часто навіть невігластво, вони, користуючись середньовічними правами, нещадно експлуатували селян. У містах проживало тільки 2 – 3% населення країни, але їх роль в економіці та збагаченні країни вже тоді була величезна. Буржуазія збагачувалася переважно за рахунок ремісничої діяльності та участі у міжнародній торгівлі. Проте для більшої частини буржуазії найнадійнішим засобом підвищення свого соціального статусу були купівля посад, грошові позички королю та купівля земель. Починаючи з XVI ст. буржуа почали скуповувати земельні наділи, прагнучи вигідно вкласти капітал і водночас всякими правдами й неправдами долучитися до дворянського стану. З 1522 р. такий продаж посад був легалізований. Багато посад давали право на дворянське звання. Поступово їх покупці й поповнювали «дворянство мантії», тоді як традиційне, так зване спадкове, дворянство іменувалося «дворянством шпаги».

Але керувати державним механізмом, який все більше ускладнювався, було б неможливо без професійних чиновників, чисельність яких постійно зростала. Саме чиновники, які жили на доходи від своєї посади й тому були залежними від короля, були найнадійнішою опорою королівської влади у справі централізації держави. Структура нової держави базувалася на чиновниках, цьому, за словами знаного філософа Монтеня, «четвертому стані». У жодній країні число чиновників не зросло з такою швидкістю, як у Франції. Якщо на початку XVI ст. чисельність чиновників складала 8 тис., то на середину XVII ст. – вже 46 тис.

Масовий приплив чиновних кадрів був зумовлений ростом буржуазії, для якої державна служба забезпечувала повагу, владу, а іноді й дворянський титул, позбавляючи у такий спосіб від сплати податків. Уряд створював масу нових посад у суді, поліції, у системі збирання податків тощо, бо це було йому вигідно, адже посади швидко стали предметом купівлі-продажу, втім як і дворянське звання. Неабиякого поширення набула

практика відкупу податків, за якої приватній особі передавалося право збирати який-небудь державний податок у тій або іншій місцевості країни після того, як вона внесла визначену суму податку в державну скарбницю. Зрозуміло, що така практика відкривала відкупникам широке поле для зловживань і особистого збагачення.

Протягом XVII ст. в середовищі селянства і міських робітників постійно зростало обурення чиновниками короля, банкірами й збирачами податків. Час від часу спалахували повстання, які за своїм характером були іноді антифеодальними, але завжди антифіскальними під гаслом «Хай живе король без збирачів податків!».

Загалом перша половина XVI ст. – це час процвітання Франції, період зміцнення королівської влади, завойовницьких походів в Італію (так звані Італійські війни 1494 – 1559 рр.), блискучого розквіту культури.

У XVI ст. прискорилося формування загальнонаціональної французької культури, чому сприяли зародження капіталістичного укладу життя та деяких засад буржуазних відносин, посилення політичної централізації та зміцнення внутрішніх економічних зв'язків між окремими областями країни, утвердження – на базі північнофранцузького діалекту – національної мови, яка поступово витіснила латинську зі судочинства та адміністрування. Це століття стало для Франції століттям Відродження, воно позначене піднесенням у царині науки, філософії, літератури, архітектури та мистецтва. Франція перехопила в цьому столітті у Італії пальму першості в царині культурного впливу на Європу.

У 1540-х рр. в країні споглядається помітне поширення ідей Реформації, особливо кальвінізму. Реформаційний рух у Франції мав цілу низку особливостей: він почався тут пізніше, ніж у німецьких землях; французькі королі не проводили Реформацію згори, як англійські; більшість французьких протестантів були кальвіністами, а прихильників вчення Лютера було порівняно небагато. Французьких кальвіністів називали гугенотами (від нім. «айдгеноссен», тобто соратники, товариші за клятвою, як

називали мешканців Швейцарського союзу, звідки прийшла нова віра). Ці ідеї знайшли підтримку на півдні країни (віддаленому від католицького Парижа), де політичне лідерство було в руках Шатільйонів, Бурбонів і Конде – принципів крові, які претендували на французький престол. На противагу їм на півночі сформувалася політична група католиків на чолі з сімейством Гізів, які також висували претензії на престол. Монархія деякий час мирилася з поширенням реформаційних ідей, але потім почала переслідувати місцевих протестантів. У 1540 р. у Франції була введена інквізиція.

Унаслідок поширення протестантизму Франція виявилася розколотою. Північ країни та королівська родина залишилися на боці католицизму, на півдні переважали протестанти кальвіністського спрямування. Це створювало перешкоди для подальшої централізації держави та зміцнення абсолютистської монархії. Поширення кальвінізму в 1550-х рр. та навернення в нього багатьох дворян створило безпосередню загрозу для миру та єдності королівства, тому що згідно з уявленням того часу в державі повинна була існувати тільки одна релігія – релігія її монарха.

Результатом конфесійного розколу стали релігійні війни, які тривали понад близько 40 років – з 1562 по 1598 р. Упродовж цього періоду Франція переживала один із найбільш драматичних періодів своєї історії. Саме міжконфесійний характер зумовив крайню жорстокість і фанатизм з обох боків. Історики нараховують 8 релігійних війн, але фактично це був один конфлікт, який переривався більш або менш тривалими перемир'ями. Проте з розгортанням цього конфлікту ставало зрозумілим, що ворогуючі табори використовують релігійні гасла для досягнення своїх політичних інтересів, тобто країна фактично поринула в *громадянські війни з релігійним забарвленням*. Так, деякі історики вважали, що громадянські війни у Франції були насправді боротьбою старого феодального дворянства проти політичної централізації країни, а також південних і південно-західних міст за збереження своїх колишніх прав та автономії.

Спадкоємцем Франциска I був його син Генріх II (1547 – 1559), який розширив кордони держави, зокрема відвоював у Англії важливий порт Кале. 1559 року цей король безглуздо загинув під час одного з лицарських турнірів, залишивши після себе трьох малолітніх синів (Франциска, Карла та Генріха). Фактичне управління здійснювала королева-мати Катерина Медічі. За правління старшого сина Франциска II (1559 – 1560) владу в державі фактично захопили Гізи – родичі дружини короля Марії Стюарт (доньки шотландського короля). Представники цього роду посіли найважливіші посади в державі та католицькій церкві, зокрема очолили 20 абатств, 12 єпископств, 6 архієпископств, а один із них обійняв посаду кардинала. Гізи стояли за союз із папою, а їхні супротивники, гугеноти – за Реформацію.

Після смерті Генріха II королівська влада опинилася у скрутному становищі, бо дефіцит державного бюджету сягнув катастрофічних розмірів – 80%. Це змусило наступного короля Карла IX після 75-річної перерви скликати в 1560 р. Генеральні штати, які, однак, усупереч позиції королівського двору, висловилися за реформування церкви та секуляризацію церковних земель. Під тиском Генеральних штатів гугенотам-протестантам у 1562 р. була надана свобода релігійної діяльності та право обіймати будь-які посади.

Однак непримиренні католики відхиляли навіть думку про віротерпимість та поступки гугенотам. 1 березня 1562 р. герцог де Гіз зі своїми людьми напав на протестантське богослужіння в маленькому містечку Васі й учинив різанину, залишивши після себе 20 вбитих і понад 100 поранених. Того ж року в місті Турнатовп католиків вчинив криваву розправу над гугенотами, в якій загинуло близько 200 осіб. До подібних дій почали вдаватися й гугеноти. У Німі на день Св. Михайла в 1567 р. протестанти вбили декілька десятків католиків, серед яких було чимало священників. Різанина у Васі стала приводом для початку низки релігійних війн, в які була втягнута більшість населення країни. Тільки в 1560-х рр. країна пережила три таких війни, в яких загинули керівники обох ворогуючих таборів - Франсуа де Гіз, Антуан де Бурбон і Конде.

У 1570 році, здавалося, що справа йде до примирення, бо у Сен-Жермен-ан-Ле (неподалік від Парижа) було підписано договір про релігійний мир, щоби «покласти край заворушенням і заколотам». Сен-Жерменський мир, який на деякий час зупинив релігійну війну, гарантував гугенотам свободу віросповідання в усій Франції, крім Парижу, з правом на кальвіністське богослужіння в межах двох міст кожної провінції, і право займати державні посади. Як гарантія договору гугеноти отримали чотири фортеці – Ла-Рошель, Монтобан, Коньяк і Ла-Шаріте.

Згідно з підписаним едиктом, який офіційно визнавав протестантизм у Франції, гугеноти отримали можливість обіймати державні посади та вільно відправляти свій культ за межами міст, з дозволу уряду скликати синоди й консисторії, обирати пасторів, які мали скласти клятву на вірність властям; в обмін на це вони зобов'язалися повернути католицькі церкви, які були ними захоплені й пограбовані. Однак далеко не всі гугенотські громади схотіли проводити богослужіння за межами міських мурів у маленьких, убогих приміщеннях і повернути католицькі церкви, вже перетворені на протестантські храми.

Щоби зміцнити хисткий мир та приспати пильність гугенотських лідерів, королева-регентка Катерина Медічі влаштувала весілля своєї доньки Маргарити Валуа з Генріхом Наварським, сином загиблого Антуана де Бурбона. Даною подією вирішили підступно скористатися Гізи для фізичного знищення гугенотської аристократії та її лідерів, які з'їхалися до Парижа на святкування. Проте, ані сучасники тих подій, ані автори історичних праць не дійшли єдиної думки щодо того, від кого саме походила ініціатива такого кроку. Відомо також, що ввечері 23 серпня королева-мати отримала згоду Карла IX на вбивство протестантських вождів, переконавши його, що вони задумали змову. У ніч на 24 серпня 1572 р. – день св. Варфоломія – група озброєних католиків під орудою герцогів Гізів увірвалася в будинок лідера протестантської партії адмірала де Коліньї (який був тяжко поранений за два дні до цього, вірогідно, найманцем Гізів) та вбила його.

З ранку почалися стихійні зіткнення з гугенотами, котрі перетворилися на жакливу різанину, яка продовжувалися кілька днів і яку уряд, здавалося, був нездатним зупинити (чи, скоріше, не бажав цього зробити). Жертвами її стали близько трьох тисяч ні в чому не винних людей – чоловіків, жінок, дітей. Серед них були торговці, банкіри, продавці книжок, гуманісти (П'єр Рамю) і діячі мистецтв (згідно з однією версією – скульптор Жан Гужон).

У Луврі вбили майже всіх знатних протестантів, Генріху Наварському вдалося врятуватися лише завдяки тому, що він, ставши чоловіком Маргарити Валуа, перейшов у католицьку віру, те ж саме зробив і Конде.

Дізнавшись про події в Парижі, папа Григорій XIII наказав співати «Те Деум», запалити «вогні на славу істинної віри» та карбувати медаль на честь цієї події. Розправи з протестантами наприкінці серпня – на початку вересня сталися в Ліоні, Орлеані, Руані, Анжері та інших містах Франції. Загалом під час зіткнень католиків і протестантів загинуло близько 10 тис. людей. Чимало переляканих протестантів втікали з країни (в Англію, Німеччину чи в Женеvu) або зрікалися своєї віри, особливо в північній частині королівства.

Але на півдні, у грудні 1573 р. лідери партії гугенотів та депутати від протестантських громад зібрали спеціальну асамблею, на якій спромоглися створити міцну військово-політичну організацію, яка практично стала «державою в державі», а саме: гугенотську конфедерацію міст і дворянства, яка мала республіканську форму правління. На протигагу Конфедерації в 1576 р. утворилася загальнофранцузька Католицька ліга. Цього ж року Генріх Наварський утік на південь і знову прийняв протестантську віру.

Всі ці події сприяли пробудженню провінційного та місцевого сепаратизму. Губернатори деяких провінцій, яких нерідко підтримували провінційні штати, поводили себе майже як незалежні правителі. Релігія дедалі більше слугувала лише ширмою для політичних амбіцій. Венеціанський посол Джованні Мікьелі писав у 1575 р.: «Спершу війни виникли через

інтерес і під приводом релігії; тепер дуже мало говорять про релігію, яка відіграє другорядну роль; наймення гугенотів перетворилося на назву незадоволених, і боротьба триває не через релігію, а через *bienpublic*, як у часи Людовика XI». Ще один із сучасників свідчив: «Дворяни найвіддаленіших провінцій приєдналися до Ліги для того, щоби домогтися становища й стати впливовими діячами в своїй провінції». Інший дворянин, який приєднався до Ліги, а потім відмовився від участі в ній, писав на початку 1577 р.: «З приватних розмов і повідомлень я дізнався й зрозумів, що захист релігії та короля не більш ніж маска, під якою члени Ліги приховують свої прагнення до жахливого перевороту у державі».

У 1586 р. почалася восьма релігійна війна, яка отримала назву «війни трьох Генріхів» (Генріха III Валуа, Генріха Наварського з роду Бурбонів і Генріха Гіза). 23 грудня 1588 р. за наказом Генріха III у своєму замку Блуа були вбиті герцог Генріх Гіз і його брат, кардинал Гіз, що ще більше посилювало ворожість Католицької ліги до короля. 1 серпня 1589 р. фанатично налаштований чернець-домініканець Жан Клеман убив Генріха III. Після смерті Генріха III (1574 – 1589) династія Валуа перервалася. Згідно з традицією престол мав перейти до їхнього родича Генріха IV Бурбона з Наварри (1589 – 1610).

Генріх Наварський знову прийняв католицьку віру (липень 1593 р.) і коронувався в лютому 1594 р., обіцяючи знатним католикам престижні посади та грошову винагороду. Поступово навколо нього об'єдналися сили, які прагнули до єдності Франції, найперше це «дворянство мантиї», буржуазія, купецтво та деякі старовинні дворянські роди.

Зміцнивши свої позиції, Генріх IV видав навесні 1598 р. Нантський едикт, який визнав свободу віросповідання (свободу совісті) й поклав край тривалому релігійному протистоянню. Хоча католицизм залишався офіційною релігією, гугеноти здобули право сповідувати свою релігію та право займати державні посади, тобто урівнювалися у правах з католиками.

Свобода віросповідання і богослужіння для гугенотів передбачалася в містах (крім Парижа і кількох інших великих – єпископальних – міст, а також на землях Гізів). Окрім цієї відносної віротерпимості, держава дала протестантам численні *політичні гарантії*: 1) доступ до державної служби; 2) створення 6 змішаних судів у Бордо, Кастрі та Греноблі, щоби гарантувати неупередженість судових розглядів щодо протестантів; 3) передача приблизно 150 фортець (у 70-ти з яких король призначив комендантами протестантів й оплачував утримання гарнізону з королівської скарбниці).

Таким чином, Нантський едикт покінчив з поділом країни на два ворожі табори й установив у країні релігійний мир майже на 20 років, що свідчило про зміцнення держави та його часткову секуляризацію.

Генріх IV прийшов до влади після довгої та важкої боротьби, коли держава була буквально розшарпана громадянськими війнами, селянськими повстаннями, заворушеннями в містах. Він виявився здатним знаходити компроміси, щоби відновити мир у країні. При ньому відбулося зміцнення державної влади, централізація країни й відродження Франції. Заслуга в цьому належить не тільки королю, але і його першому міністру й міністру фінансів Сюллі (який був протестантом). У царині економіки уряд: а) послабив податковий гніт – загальна сума податку талья (за землю та майно) знизилася з 16 до 14 млн ліврів; б) скасував всі недоїмки та списав борги селян; в) заборонив за борги продавати худобу та сільськогосподарський реманент, які належали селянам. Всі ці заходи проводилися в інтересах держави, бо саме селяни були основними платниками податків. Ще 1600 р. король заявив: «Якщо Бог дасть мені ще пожити, я зроблю так, що не буде селянина, який не міг би у неділю мати курку у своєму горщику».

Генріх IV уперше почав проводити на систематичній основі політику меркантилізму. Він заохочував розвиток сільського господарства, засновував і субсидіював мануфактури (зокрема з виробництва шовку), організував широке будівництво доріг та судноплавних каналів, оновив митну систему з Голландією та

Англією. При ньому країна не знала ані голоду, ані епідемій. Прямим наслідком економічного піднесення – внаслідок стабілізації політичної ситуації та зниження податкового тягаря – стало бурхливе зростання населення Франції на початку XVII ст.

14 травня 1610 р. Генріх IV був вбитий католицьким фанатиком Равальяком.

За роки свого правління Генріх IV спромігся забезпечити країні громадянський мир і домогся консолідації політичної еліти навколо трону. Однак досягнута стабільність була досить крихка, бо базувалася переважно на особистому авторитетові монарха. Його несподівана смерть увергнула Францію в затяжну політичну кризу, активізувавши ті відцентрові сили, які Генріху IV вдалося придушити, але не усунути. Аристократичні клани ще мали достатньо можливостей для поновлення боротьби за владу у разі послаблення центрального уряду. Та й гугеноти, які згідно зі статтями Нантського едикту мали власні збройні сили та низку фортець, як і раніше являли собою «державу в державі». Вони визнавали авторитет свого колишнього вождя Генріха Наваррського, але з цього аж ніяк не випливало, що вони виявлятимуть таку ж покірність щодо його наступника.

Наступником Генріха IV став його син – Людовик XIII, якому тоді ще не було й 9 років. Тому на наступний день після вбивства короля його міністри провели через Паризький парламент (ще до поховання покійного монарха) рішення про регентство Марії Медичі, дружини короля, яка не поділяла державних турбот чоловіка і не мала політичного досвіду. Недалека і примхлива, жадібна до задовольень, Марія розглядала державну скарбницю як власне надбання і безсоромно витрачала гроші в особистих цілях. Ревна католичка, вона ненавиділа протестантів, щиро симпатизуючи Контрреформації. Тому не дивно, що в найближче оточення королеви входили папський нунцій і посол Іспанії. Протестант Сюллі, який вправно керував фінансовою політикою, був відправлений у відставку, і через якийсь час казна збідніла. В управлінні державою королева дедалі

більше покладалася на своїх фаворитів, що викликало зростаюче невдоволення у суспільстві.

Головна небезпека королівській владі походила від аристократичної опозиції, яка знову підняла голову, зазіхаючи на участь у державному управлінні. У лютому 1614 р. аристократичні гранди навіть підняли заколот у провінціях. Королева змушена була піти на поступки грандам, зокрема передала їм низку фортець і зобов'язалася скликати Генеральні штати.

Генеральні штати розпочали свою роботу наприкінці жовтня 1614 р., однак через гостре протистояння між депутатами від трьох станів конструктивних рішень досягнути не вдалося, і влітку 1615 р. у країні фактично спалахнула громадянська війна. Впродовж наступних років міжусобиці не припинялися, королівська влада послабла ще більше (Марію Медічі усунули від управління), фінанси були у жалюгідному стані. Король Людовик XIII спробував сам керувати урядом, але без успіху. Наполегливий у досягненні поставлених цілей, хоробрий на полі боя, він не мав здібностей ані державного діяча, ані полководця і потребував мудрого, далекоглядного радника. Таким для нього став кардинал Рішельє.

Правління кардинал Рішельє (1624 – 1642). Рішельє був видатним політиком і майстром інтриги, він розробив і послідовно виконував широку програму дій, намагаючись зміцнити центральну владу й зробити Францію потужною державою. У 1624 р. Рішельє поставив перед собою таку мету: «Знищити партію гугенотів, зламати гординю вельмож, примусити всіх підданих виконувати їхні обов'язки та піднести ім'я короля серед іноземних націй на той щабель, на якому воно й повинно бути».

Для її реалізації він визначив три головні напрямки своєї діяльності:

- 1) боротьба з усіма внутрішніми противниками централізації держави, насамперед зі старим по-сепаратистськи налаштованим дворянством і кальвіністами-гугенотами;
- 2) придушення селянських повстань з метою збереження соціального спокою в країні;

3) послаблення імперії Габсбургів і досягнення французької гегемонії в Західній Європі.

1626 року за ініціативи Рішельє приймається «Королівська декларація про знесення замків», цих потенційних гнізд феодального сепаратизму. У цьому ж році був виданий «Едикт проти дуелей», бо кардинал вважав, що «неприборкана пристрасть до дуелей» веде до загибелі «великої кількості нашого дворянства, яке є однією з головних підвалин держави». І справді, лише за 1588 – 1608 рр. у дуелях загинуло понад 10 тис. дворян. Вже незабаром країна зазнала суворих репресій проти дуелянтів, знесення багатьох замків, безжалюгідного придушення дворянських змов.

Рішельє провів адміністративну реформу, зокрема узаконив інститут *інтендантів*. Вони призначалися королівським урядом з відданих людей і замінювали в провінціях губернаторів та старі муніципальні органи влади. Інтенданти займалися податками, юстицією та іншими економічними та соціальними питаннями. Зазвичай інтенданти походили з представників третього стану. Та й в апараті центральної влади на провідні посади щораз частіше висувалися вихідці з «дворянства мантиї».

З 1621 по 1629 р. Рішельє веде війну з гугенотами. 13 місяців триває облога Ла-Рошелі – оплоту гугенотської опозиції. Фортеця Ла-Рошель була зруйнована вщент за наказом Рішельє; це було зроблено не стільки через те, що її населяли протестанти (до речі, вельми помірковані), але через їх сепаратизм, через претензії на створення незалежного міста-республіки з власним флотом і самостійною зовнішньою політикою. У 1629 р. уряд видав «Едикт милості», за яким гугеноти втрачали всі свої фортеці, позбавлялися політичних прав, зокрема права обіймати державні посади, проте зберегли свободу віросповідання.

Отже, за Рішельє й Людовика XIII національну єдність намагалися забезпечити засобами податкового, військового й адміністративного характеру. У своєму «Політичному заповіті», яке стало теоретичним обґрунтуванням абсолютизму в період його розквіту, кардинал писав: «Моєю найпершою метою була велич короля, моєю другою метою була могутність королівства».

Головний підсумок державної діяльності Рішельє – це утвердження абсолютизму у Франції. Саме він спромігся глибоко й радикально перелаштувати стану монархію на монархію абсолютну. Саме він підірвав політичну могутність аристократичної опозиції центральній, тобто королівській, владі, завдав смертельного удару по виняткових правах і привілеях аристократії, підпорядкувавши її, як і всіх інших підданих, державним законам; поклав край регіональному сепаратизму, здійснив централізацію й уніфікацію державного управління.

Як щедрий меценат, кардинал вважав, що література й мистецтво також повинні пропагувати ідеали абсолютизму. За його ініціативи почала виходити перша французька газета. У 1635 р. він заснував Французьку академію.

Його зовнішня політика сприяла усуненню загрози іспанов-австрійської та папської гегемонії на європейському континенті, розширенню території Франції (за рахунок Ельзасу, Лотарингії, Артуа, Руссільона), яка впродовж наступних 130 років не піддавалася іноземним навалам. Він поклав початок активній морській і колоніальній політиці Франції, яка при ньому стала великою європейською державою (хоча залишив країну в стані господарської розрухи, а економіку й фінанси в геть поганому стані).

У період правління короля Людовіка XIII завдяки зусиллям кардинала Рішельє у Франції завершилося формування абсолютизму. Основними рисами французького абсолютизму були:

- централізація управління територіями держави;
- уніфікація податків;
- створення централізованої бюрократичної (управлінської) системи, велика роль державної бюрократії, яка формувалася з «дворянства мантиї»;
- обмеження прав Генеральних штатів і парламентів;
- підпорядкування церкви державі, відхід від конфесійно орієнтованої політики задля згладжування й уникнення релігійно-громадянських конфліктів;

- створення регулярної найманої армії, яка фінансувалася з держбюджету;

- активна протекціоністська політика.

Зміцнення державної влади та підвалин абсолютної монархії завдяки діяльності Рішельє виявилось настільки стійким, що допомогло французькому абсолютизму пережити низку антиурядових виступів, а фактично ще один сплеск громадянських війн у 1648 – 1653 рр. (так звана Фронда парламенту і Фронда принців) і вступити у період свого розквіту.

Розділ V. Північноамериканські колонії Англії в XVII – XVIII ст.

Перша з англійських колоній була заснована в 1607 році 120-ма переселенцями на західному узбережжі американського континенту в гирлі річки, яка на честь англійського короля Якова (Джеймса) I була названа Джеймс, а їхнє поселення – Джеймстаун, а прилегла місцевість (територія майбутньої колонії) – Віргінією (Вірджинією). Тривалий час це поселення було єдиним. Лише після прибуття нових колоністів на кораблі «Мейфлауер» у 1620 р. і заснування Нового Плімуту почалося справді масове переселення та колонізація. Населення колоній у 1640 р. складало 25 тис. осіб, у 1650 р. – близько 52 тис., у 1700 р. – вже 275 тис., у 1750 р. – 1,2 млн, а в 1790 р. – 3,9 млн, тобто воно виросло за півтора століття (з 1640 р.) в 156 разів!

Спершу на американський материк емігрували пуритани. Коли в Англії почалася революція, тут шукали порятунку її противники, а після реставрації монархії, навпаки – прихильники революції, рятуючись від репресій. У Новий Світ їхали з різних причин: у пошуках золота, вільних земель, через релігійні та політичні утиски й переслідування тощо, але головне – з надією на краще майбутнє. Соціальний склад переселенців був строкатий: розорені селяни, ремісники, релігійні дисиденти, торговці, авантюристи, колишні злочинці. Так, ще в XVII ст. сюди переселилися близько 15 тис. французьких гугенотів.

Щодо національного складу колоній, то переважаючим компонентом білого населення стали вихідці з Британських островів, проте чимало було німців, голландців, французів. Як зазначав відомий український історик А. М. Шлепаков, парадокс британської колоніальної політики полягав у тому, що колоніальна влада сама створила за океаном «етнічно вороже середовище», виштовхуючи туди незадоволених і пригнічених. Це стосувалося не тільки шотландців та ірландців, але й значною мірою скандинавів, німців, французів-гугенотів, які з

різних причин ставали об'єктом упередженого й навіть ворожого ставлення з боку колоніальної адміністрації. Дана обставина виявилася неабияким чинником на додаток до політичних і економічних суперечностей, які прискорили визрівання конфлікту колоній з метрополією.

У XVIII ст. на атлантичному узбережжі Північної Америки існувало 13 англійських колоній. Велика частина колоністів (75%) була англійського походження, інша – переселенцями чи нащадками переселенців з німецьких держав, Данії, Франції, Швейцарії, Іспанії.

Майже з самого початку англійські колонії змушені були встати на шлях самостійного забезпечення своїх потреб, бо вже в 40-х рр. XVII ст. через революційні події в Англії припинився приплив промислових товарів із метрополії. Колоністи, які спершу займалися полюванням, рибальством, тваринництвом, землеробством, змушені були створити власне виробництво. Виникли текстильні майстерні, домни, судноверфі. Причому промисловість розвивалася переважно в північних колоніях, де також почало формуватися фермерське господарство. Британська колонізація американського континенту мала свою специфіку: якщо іспанські колонізатори вбачали сенс свого панування в Америці у видобутку золота й срібла, французи – хутра, то англійські переселенці займалися господарським освоєнням територій, а саме: обробкою землі, скотарством, лісовим промислом, налагодженням ремісничої справи.

Але загалом господарство й побут колоній розвивалися традиційно: Англія ввозила в Америку свої промислові вироби, а колонії постачали сировину (ліс, чавун, бавовну) для англійської промисловості. Більшість колоністів займалася сільським господарством. Колоніст міг орендувати ділянку землі в лендлорда, але найчастіше самовільно захоплював ділянку цілинної землі, огороджував її, вичищав від каміння і дерев і будував ферму. У цьому й полягав сенс *скватерства* – самовільного захоплення землі без відповідного (юридичного) оформлення володіння, що було своєрідною формою боротьби за землю. Щоправда, отримувати землю в колоніях ставало дедалі важче через спроби метрополії запровадити на

американських землях феодальну власність, яка вже вичерпала себе в Англії. Це пояснює тривале існування інституту лордів-власників. Протягом усього періоду колонізації англійські королі дарували лордам, придворним, чиновникам, генералам величезні земельні угіддя у своїх заокеанських колоніях – або за службу, або сплачуючи власні борги. Так, Вільяму Пенну король подарував гігантську територію в 47 млн. акрів (звідси й назва колонії, а пізніше штату – Пенсільванія). Лорди-власники облаштовували своє господарство в американських колоніях, використовуючи старі методи, а отже, відтворюючи всю повноту феодальних привілеїв. Не дивно, що в їх володіннях існувала «своя» судова система та виконавча влада, «свої» війська, ними визначалися розміри фіксованої ренти, заборонялося подрібнення земель тощо, а лорд Балтимор навіть мав право оголошувати війну та укладати мир (!). Всеваддя лордів-власників гарантувалося й охоронялося королівською колоніальною адміністрацією.

Проте тут була одна характерна особливість: зазвичай лорди-власники ніколи не бачили своїх заморських володінь, залишаючись в Англії, однак від цього їхня влада в колоніях не ставала менш реальною. Від їх імені діяли чиновники, шерифи, прикажчики, збираючи ренту, охороняючи угіддя тощо. На середину XVIII ст. близько $\frac{9}{10}$ усіх земель у колоніях належало лордам-власникам. Щоби забезпечити високі прибутки від своїх американських маєтків (до того ж не маючи уявлення про специфіку господарювання в американських умовах), вони часто-густо вдавалися до здачі в оренду своїх земель плантаторам за умови обов'язкової сплати ними все тієї ж фіксованої ренти.

У південних колоніях (Вірджинія, Північна та Південна Кароліна, Джорджія) склалася *плантаційна система господарства*. Плантація – це господарство, де використовувалася рабська праця. При вкрай низькій продуктивності підневільної праці рабство в колоніях існувало й навіть процвітало з двох причин: по-перше, через нестачу вільних робочих рук; по-друге, тому що рабовласницьке господарство виявилось рентабельним через величезний попит на світовому ринку на вирощуванні

плантаторами бавовну, тютюн, рис. Плантатор поєднував у своїй особі землевласника, рабовласника й капіталіста-підприємця. Платанційне господарство будувалося на комерційній основі: вироблялися насамперед продукти, які призначалися для продажу на зовнішньому, переважно британському ринку. Як бачимо, перебуваючи в напівфеодальній залежності від англійських лордів, плантатори водночас виступали носіями товарно-грошових відносин.

Американські історики стверджують, що аристократичний спосіб життя могла дозволити собі тільки плантаторська еліта – ті, хто мав по 20 і більше рабів. Вона складала приблизно 12% від загального числа плантаторів, 3/4 усіх плантаторів мали 10 і менше рабів. Прибутки не дозволяли такому плантатору забути про фізичну працю. Тому часто він разом зі своїми рабами працював у полі, житлом його була рублена хатина.

Однак прогресивнішою формою господарювання стало фермерство, саме за ним було майбутнє. Характерно, що фермери були найчисельнішою соціальною верствою, складаючи 50 – 60% тодішнього населення Америки.

У XVIII ст. у британських колоніях починає складатися власна культура. Її відмінні риси: багатонаціональні витоки, високий рівень грамотності населення, пріоритетний статус освіти – від початкової до вищої – у суспільстві.

В останній чверті XVIII ст. у Північній Америці склалося у такий спосіб суспільство, яке відрізнялося від західноєвропейського. Специфічні умови існування колоній, а саме: освоєння нового континенту, боротьба із суворою природою необжитого материка, постійна небезпека нападу з боку індіанців сформували особливий устрій життя, підпорядкований одній меті – виживанню. Ці специфічні умови сформували і новий тип особистості. Колоніст почувався хазяїном своєї долі. Його життю були притаманні ризик, випадок, ініціатива, наполегливість, мобільність, підприємливість, заповзятивість. У Північній Америці складався не тільки новий тип особистості, але й формувалася нова нація з усіма властивими цьому процесу ознаками: спільністю території, господарського й громадського життя, культурою, мовою, психологією, менталітетом. Процес формування нації ще не завершився, але був незворотним.

В Англії не помітили появи нової нації й продовжували поводитися з американцями, як і раніше, тобто як з підлеглим, неповноправним населенням, придушуючи зростаючу господарську самостійність колоній.

Щоби гарантувати залежність колоній від метрополії, британський парламент ще в 1650 – 1651 рр. прийняв навігаційні акти, за якими колонії зобов'язані були експортувати свої товари тільки на Британські острови, а все необхідне ввозити з Європи на кораблях метрополії чи за її сприяння, тобто колоніям заборонялося торгувати з іншими країнами і навіть між собою – збувати товар дозволялося тільки англійським купцям. Багато галузей промисловості були просто заборонені. За свідченням документів того часу, колоністи не могли виготовити ні гудзика, ні підкови, ні навіть цвяха без дозволу британської адміністрації. Колоніальний гніт Англії, обмеження й репресивні заходи зумовили кризу в її відносинах із колоніями.

Ці відносини й раніше не були безхмарними, бо колоністи, переважно більшості колишні вихідці з Британських островів, прагнули до повного зрівняння у правах із мешканцями метрополії, а британська корона вперто ігнорувала це прагнення, натомість намагалася регламентувати всі сторони соціально-економічного й політичного розвитку колоній, надійно й міцно прив'язавши їх до Англії. Особливо швидко ситуація почала погіршуватися після Семирічної війни, під час якої колоністи активно допомагали англійцям витіснити французів із їхніх північноамериканських володінь (зокрема з Канади), сподіваючись, що за це метрополія дозволить розширити права самоуправління колоній, відкриє колоністам доступ до нових земель, не заважатиме розвитку ремесла і торгівлі.

Але ці сподівання виявилися марними. Британська корона «віддячила» з точністю до навпаки, відверто демонструючи колоністам, що ставиться до них як до людей «другого сорту».

Після закінчення Семирічної війни в Північній Америці (1763 р.) англійська влада залишила в колоніях приблизно 10 тис. вояків, а їх утримання впало додатковим тягарем на населення колоній. Більше того, після її закінчення король Георг

III заборонив колоністам переселятися за Аллеганські гори. Це було пов'язано з тим, що війна сильно підірвала запаси англійської скарбниці, тому з колоній хотіли витиснути якомога більше грошей, насамперед у вигляді податків. На західних землях за Аллеганськими горами збирати податки з колоністів було набагато важче, ніж у старих прибережних поселеннях. Ситуація ще більше загострилася в 1765 р., коли англійський парламент запровадив у колоніях гербовий збір, коли за кожну оборудку, за випуск газети і навіть просто за публікацію оголошення тощо колоністи відтепер повинні були платити податок. Протест був таким рішучим і масовим, що сталося нечуване: могутня Англія відступила й у лютому 1766 р. скасувала закон про гербовий збір. Однак, поступившись з питання про гербовий збір, англійці продовжували вводити нові податки. Особливо болісно вдарили по інтересах колоністів мита на ввіз товарів з Англії (1767).

На середину XVIII ст. стало очевидним, що колоніальна залежність від Англії почала сильно гальмувати розвиток продуктивних сил, капіталістичного виробництва й торгівлі, а також політичної надбудови в північноамериканських колоніях так само, як сковували розвиток капіталістичних відносин у європейських країнах феодально-абсолютистські режими. За короля Георга III щодо мешканців колоній застосовувалися ті ж методи та свавілля, які свого часу викликали Англійську революцію. Це і введення податків без згоди представницьких органів американців (виборних асамблей), і фактичне скасування свободи віросповідання, і відміна суду присяжних, недоторканності житла й власності, призупинення дії основ відомого Хабеас Корпус Акта. Торговельний і промисловий розвиток колоній обмежувався англійською владою за допомогою актів, які, по суті, не відрізнялися від законодавчих регламентацій економіки в суспільствах, де панував феодально-абсолютистський лад.

Така політика викликала неабияке обурення населення колоній. Це пояснюється тим, що саме походження колоній було, за виразом Фрідріха Енгельса, буржуазним, тобто «вони були засновані дрібними буржуа й селянами, які втікали від

європейського феодалізму з метою заснувати суто буржуазне суспільство», а розвиток колоній відбувався вже після буржуазної революції в Англії. За час свого існування північноамериканські колонії досягнули помітних успіхів у розвитку свого господарства. Так, саме на верфях Америки була побудована третина тодішнього британського торговельного флоту, причому будівництво суден коштувало на 20 – 50% дешевше, ніж у Європі. Лісопильні й металургійні заводи в колоніях викликали заздрість англійських фабрикантів. До речі, на американських металургійних заводах виплавлялося 30 тисяч тонн чавуну, або приблизно одна сьома світового виробництва в той час (до речі, за цим показником колонії випередили метрополію). Колонії процвітали, виробляючи майже всі необхідні їм промислові товари. Такі великі порти, як Бостон і Нью-Йорк, збагачувалися завдяки торгівлі. В колоніях формувалася й міцніла власна торговельно-промислова буржуазія, яка нагромаджувала великі багатства завдяки посередницькій торгівлі, рибальству, работоргівлі, промисловій діяльності. Фактично колонії перетворювалися на нову державу, здатну багато в чому конкурувати з метрополією.

Британська колоніальна влада, налякана такою зростаючою конкуренцією, намагалася штучно перешкодити розвитку промисловості й торгівлі в американських колоніях, волюючи зробити їх своєю сировинною базою і ринком збуту англійських товарів. Так, в одній із резолюцій англійського парламенту зазначалося: «Розвиток промисловості в колоніях послаблює їхню залежність від Великої Британії...», а тодішній прем'єр-міністр Пітт наполягав: «Суверенітет Англії над колоніями... повинен пронизувати все законодавство з тим, щоби ми зв'язали їх торгівлю, обмежили їх промисловість». Такі заяви активно втілювалися в практичні заходи.

Британія навмисно запроваджувала нееквівалентний обмін з колоніями, користуючись своєю торговою монополією. Так, торгувати колоніям дозволялося лише з метрополією. З початку і до кінця 60-х років XVIII ст. експорт Англії в американські колонії збільшився у 12 разів, а імпорту – лише в три рази. Колоністів обурювало британське законодавство, яке відверто

захищало інтереси англійської промисловості й торгівлі за рахунок американської, вимагаючи, зокрема, щоби всі товари ввозилися в колонії тільки на британських суднах. Британський парламент спеціально декретував, щоби основний продукт експорту колоній – тютюн – вивозився на англійських кораблях і продавався лише за посередництва англійських купців. На цих операціях чимало людей в Англії нажили великі гроші, зате заборгованість господарств плантаторів, які виробляли цей продукт, постійно зростала. Удвічі були підвищені мита на ввезення промислових товарів з Англії, що призвело до небувалої дорожнечі у колоніях. Нові обмежувальні закони, і особливо акт про цукор, болісно вдарили по прибутковій для американських купців торгівлі з Вест-Індією. У 1764 р. англійський парламент заборонив випуск паперових грошей у колоніях, вимагаючи сплати будь-яких податків і зборів сріблом. В наступному році був прийнятий закон про гербовий збір, тобто про перший прямий податок на колонії, за яким оподатковувалися, знову таки монетою, всі юридичні документи, друковані видання й навіть гральні карти. Це викликало вибух обурення населення колоній. Законодавчі палати – асамблеї – Вірджинії, Массачусетса та інших колоній оголосили гербовий збір незаконним. Запровадженням гербового збору й «актів Тауншенда» завдавалася шкода не тільки кишені американців, але їм давалося зрозуміти, що ними мають намір управляти, не зважаючи на їх власні виборні органи. Англійський парламент чимраз частіше вдавався до таких заходів, як розпуск асамблей, зміна колоніальних хартій, де визначалися права колоністів, розквартирування постійної армії в мирний час і т. ін., які в самій Англії практикувалися в часи розквіту абсолютизму.

Високі податки, якими англійська корона постійно обкладала населення колоній, позбавляли місцеву буржуазію частини її доходів, заважали накопиченню багатств і водночас погіршували становище трудящих мас, збільшуючи ціни на споживчі товари.

Реакційна роль Англії виявилася і в тому, що вона затримувала розвиток своїх північноамериканських колоній на

ремісничій або принаймні на мануфактурній стадії капіталізму, натомість як сама вступала в промислову стадію. Англійський уряд не допускав проникнення в колонії технічних досягнень промислової революції, забороняючи вивозити з країни не тільки текстильні машини, але і їх креслення, а також будь-які інструменти, які використовувалися на текстильних фабриках, проте як і виїзд з Англії механіків і робітників, які могли б передати колоністам свій виробничий досвід.

Англійська влада свідомо зберігала докапіталістичні форми експлуатації населення своїх колоній. Застосування докапіталістичних форм експлуатації – рабської праці негрів і кабальної праці білих слуг (*сервентів*) – пояснювалося також нестачею робочої сили, бо, прибуваючи на Американський континент, переселенці могли піти, рятуючись від експлуатації, на західні землі. Видання згаданого вище королівського указу 1763 р. про заборону колоністам переселятися на захід від Аллеганських гір, крім міркувань фіскального характеру, мало на меті прикріпити фермерів-орендарів до землі, примусивши їх тим самим виконувати повинності на користь англійських лордів-землевласників, а отже, штучно порушувало земельне питання. Цей указ обмежував інтереси широких верств населення колоній, бо ставив поза законом і бідняків, які шукали щастя на Заході, сподіваючись стати вільними фермерами-землеробами, і земельних спекулянтів із заможних людей, які зазіхали на територію, оголошену королівською власністю. Ошуканими виявилися й американські ветерани Семирічної війни: ще вчора їм обіцяли багаті землі Огайо, а тепер одним розчерком пера позбавили цієї надії.

Така політика британського уряду пояснює характерну особливість процесу первісного нагромадження капіталу в Північній Америці; тут, на відміну від європейських країн, не було кого *відчужувати від землі* – основного засобу виробництва; саме через наявність великого масиву вільної землі на Заході переселенців намагалися *не допустити до неї*, щоб запобігти їх перетворенню на вільних орендарів або власників землі, примушуючи тим самим працювати на кабальних умовах у господарствах англійських лендлордів.

Заборону переселятися на західні землі було підтверджено в 1774 році, що спровокувало новий вибух незадоволення. Треба зауважити, що інтереси рабовласників Півдня також були порушені цим законом, бо екстенсивне плантаційне господарство швидко виснажувало землі, а тому плантатори потребували щораз нових родючих територій і були зацікавлені в західних землях.

Хоча, як зазначалося вище, в Північній Америці ніколи не було феодалізму як панівної суспільної системи, однак в аграрних відносинах існували феодальні пережитки – фіксована рента, велике землеволодіння, майорат (успадкування нерухомості, насамперед землі, за принципом первородства у сім'ї), інститут сервентів – «кабальних слуг», які, на відміну від рабів, не були власністю хазяїв і, відслуживши в них певний термін, отримували особисту свободу. Сервентами ставали бідняки, які відпрацьовували протягом 5 – 7 років гроші, позичені на переїзд з Європи через океан, але часто внаслідок нової заборгованості вони залишалися в такому стані ще другий і навіть третій термін; вислані в Америку злочинці, а також особи (в основному, підлітки), яких спеціально викрадали в Європі агенти-вербувальники. На середину 70-х років XVIII ст. в колоніях нараховувалося приблизно 250 тисяч «кабальних слуг». Фіксована рента в принципі нічим не відрізнялася від основної феодальної поземельної повинності французьких селян – цензу. Крім того, з другої чверті XVIII ст. лорди-власники намагаються збільшити стягнення фіксованої ренти, зокрема в Нью-Джерсі, Кароліні, Меріленді, Нью-Йорку, Пенсільванії й Вірджинії. Насадження напівфеодальних методів експлуатації й панування ще більше посилилося під час правління Георга III.

Отже, торгова монополія Англії, витягання з колоній золоті та срібної монети, зростаюче оподаткування, штучне гальмування розвитку промисловості (аж до заборони заснування нових мануфактур), збереження докапіталістичних методів експлуатації в сільському господарстві тощо й були *економічними причинами* повстання колоній проти англійського панування.

Розглянуті вище «драконівські» заходи британського уряду, спрямовані на викачування економічних ресурсів із колоній, підживляли господарство й добробут останніх. Ставало зрозуміло, що продовження політичної залежності від Англії означатиме економічне самогубство для багатьох американців.

Не все було гаразд і в політичному житті колоній. У політичному устрої колоній наявні були елементи феодалізму. Політичний лад колоній нагадував старий, аристократичний устрій, про що свідчили *недемократичний*, тобто невиборний характер виконавчої, судової й вищої законодавчої влади; успадкування державних посад представниками місцевих верхів; обмежене виборче право, основане на майновому цензі (потрібно було мати земельну власність). Зауважимо, що дві колонії – Коннектикут і Род-Айленд – перебували у володінні компаній, які отримали їх від короля, а три колонії – Пенсільванія, Делавер і Меріленд – взагалі належали приватним власникам. У колоніях останнього типу вся повнота влади зосереджувалася в руках губернаторів, призначених їх власниками, а у 8 королівських колоніях губернатор безпосередньо призначався королем. Губернатори затверджували склад верховних судів й рад. Лише в Род-Айленді та Коннектикуті губернатори й ради обиралися населенням. У деяких колоніях існували палати виборних представників від населення – асамблеї, які відігравали роль дорадчих органів, хоча місцями справляли значний вплив на місцеві справи.

З іншого боку, в політичній організації колоній розвивалися державно-правові норми нового, капіталістичного суспільства (суд присяжних, зародки представницького правління). За півтора століття існування колоній її мешканці нагромадили вже досить солідний досвід самоуправління, поступово закладаючи підвалини громадського суспільства. Вони цінували свободу, право вільно обирати шляхи й засоби для збагачення, кар'єри, підвищення свого соціального статусу, призвичаїлися поважати людську гідність та без принизливої для людини запопадливості ставитися до влади. Вельми характерно, що ще на борту «Мейфлауера» був складений документ, відомий як Мейфлауерський статут, який визначав основні правила та засади

органів управління майбутньої колонії. Шостий президент США К. Адамс згодом оцінив його як «перший приклад соціального контракту нового часу... досягнутого добровільною угодою ...між людьми з рівними правами про організацію їх співтовариства у новій країні». Населення колоній дуже дратувало порушення їхніх прав і свобод колоніальною владою, а також намагання британського уряду законсервувати їх політичну безправність. Звідси відоме гасло «ніякого оподаткування без представництва!». Малася на увазі відсутність своїх представників в англійському парламенті, який приймав закони, обов'язкові для населення американських колоній. З цього приводу Джефферсон писав у 1774 році у своєму памфлеті «Огляд прав Британської Америки»: «Нехай вони і гадки не мають закрити нам доступ до інших ринків, де ми могли б збувати товари. І нехай зовсім викинуть з голови думку про те, щоби право обкладати нас податками чи регулювати нашу власність у межах наших територій належало б якій-небудь іншій владі на землі, а не поставленої нами самими».

Отже, спершу американські колоністи піднялися на боротьбу, щоби захистити конституційні принципи, які були розроблені й запроваджені в Англії, та на той час вкоренилися вже й у північноамериканських колоніях, але стали різко обмежуватися деспотичним королем Георгом III і його оточенням після Семирічної війни.

Такими були *політичні передумови* війни за незалежність.

В історичній літературі можна натрапити на твердження, що однією з передумов війни за незалежність, а отже, і першої Американської революції була наявність американської нації, яка склалася ще в колоніальний період. Безумовно, є підстави говорити про посилення національної свідомості американців. Відомий вірджинський демократ, блискучий оратор Патрік Генрі, виступаючи на Першому Континентальному конгресі, сказав: «Англійська тиранія знищила кордони, які відокремлювали одну колонію від іншої. Я більше не віргинець; я – американець». Але в цілому ступінь зрілості американської нації не варто перебільшувати. Відбувався саме процес формування північноамериканської нації, який ускладнювався постійним

припливом європейських іммігрантів різного етнічного походження й релігійної належності, а також наявними у колоніях расовими та соціально-культурними відмінностями населення. За своїми політичними й соціальними характеристиками населення колоній також було строкатим. Існували помітні релігійні розбіжності й незгоди, між колоніями траплялися суперечки навіть із приводу своїх кордонів, що призводило до збройних сутичок (наприклад, військові дії між Пенсільванією та Віргінією в 70-ті роки XVIII ст. за право володіти долиною р. Огайо).

Ще одним свідченням незавершеності процесу формування американської нації можна вважати ту обставину, що далеко не всі мешканці колоній підтримали боротьбу за незалежність. Серед місцевого населення було чимало прихильників метрополії, яких називали *лоялістами*, або *торі*. До них належали аристократи-землевласники, котрі мали грамоти на землі від англійського короля, або особи, які купили землі в аристократів; купці з привілеями від британського уряду, котрі мали тісні зв'язки з англійськими торговельними фірмами; деякі багаті плантатори південних штатів, зацікавлені у вивезенні продукції зі своїх плантацій до Англії, більшість англіканського духовенства, королівські судді та чиновники, частина офіцерства.

На початку війни далеко не всі віргінці та пенсільванці, йоркці та массачусетці сповна почувалися громадянами єдиної держави чи власне *американцями*. Після поразок біля Нью-Йорка солдати зі штатів Меріленд і Нью-Джерсі залишили армію Вашингтона, заявивши, що будуть захищати тільки свій штат, подібні випадки траплялися не раз. Ставало зрозумілим, що тільки за ентузіазму, закликів до патріотизму та прагнення до свободи війни не виграти. У вересні 1776 р. Континентальний конгрес прийняв рішення роздати після закінчення війни її учасникам неосвоєні землі за Аллеганськими горами. Тепер кожний солдат знав, що він отримає (якщо, звісно, залишиться живим) 100 акрів землі (офіцерам обіцяли 150 – 200).

Як бачимо, американське суспільство виявилось розколотим. Під час війни бували випадки, коли проти повсталих колоністів билось більше своїх же американських жителів, ніж

британських військ (за деякими підрахунками, на боці англійців воювало майже 30 тисяч лоялістів).

Тому варто взяти до уваги слова американського історика Е. Моргана, який писав, що *«не нація породила революцію, а революція породила націю»*. А ось те, що саме Американська революція XVIII ст. стала важливим етапом в процесі формування американської нації, суттєво прискоривши його, сумнівів не викликає.

Отже, соціально-економічні та політичні суперечності між колоніями й метрополією, а також протиріччя усередині самих колоній визначили причини війни за незалежність у Північній Америці. До речі, у знаменитій Декларації незалежності звинувачення колоністів на адресу Георга III викладені аж у 27 пунктах.

Щодо *ідейних* передумов, то прикметно, що визрівання революційної ідеології в американських колоніях відбувалося під впливом англійських і французьких мислителів і представників Просвітництва. Ідеологи й керівники руху протесту в колоніях (Семюел Адамс, Томас Джефферсон та ін.) спромоглися в назріваючому конфлікті з метрополією спрямувати проти неї положення теорії лібералізму, яка розроблялася англійськими філософами й державознавцями Д. Мільтоном, Е. Сіднеєм і особливо Д. Локком. Так, в останнього було запозичено концепцію природних прав людини і суспільного договору, а також його твердження, що коли будь-який уряд стає незаконним, то громадяни мають право повалити його й встановити новий уряд. Представникам заможних прошарків населення колоній подобалися локківські слова про незаконність зазіхання на власність: «Государ або сенат ніколи не можуть мати права забирати все майно підданих або частину його без згоди, бо інакше це стане запереченням будь-якої власності». Водночас вони вважали поняття свободи й власності як майже тотожні. На їхню думку, тільки власність давала свободу, і тільки в забезпеченні своєї власності від зазіхань Англії вони вбачали свою свободу. Ідея французького філософа Монтеск'є про поділ влади й зберігання рівноваги повноважень між її виконавчою, законодавчою й судовою гілками з метою

гарантування свободи особи заклала в подальшому філософські підвалини для Конституції Сполучених Штатів Америки (розподіл влади між президентом, Конгресом і судовими органами).

Отже, у північноамериканських колоніях сформувалася антиколоніальна ідеологія, яка розвивалася під сильним впливом ідей Просвітництва. Теоріям природних прав і суспільного договору американські просвітителі додали національного забарвлення, пристосувавши їх до завдань антиколоніальної боротьби. Тут доречно навести слова того ж Джона Адамса: «Революція увійшла в голови людей, і це трапилося в період з 1760 по 1775 рік, протягом п'ятнадцяти років до того, як під Лексингтоном була пролита перша кров».

Розділ VI. Основні риси європейської модернізації

Доба Нового часу поклала початок формуванню *індустріальної цивілізації* (чи індустріальному суспільству), яку зазвичай протиставляють *традиційній цивілізації* (яку ще називають «аграрним суспільством»), яка була характерною для попередніх епох людської історії. У сучасній історичній науці тривалий і складний процес переходу від старої традиційної цивілізації до нової індустріальної прийнято позначати терміном «*модернізація*».

В економічній царині особливою рисою та головним вектором розвитку країн, які пішли шляхом модернізації, стала *індустріалізація* або *промислова революція* (також вживають термін «промисловий переворот»). Під індустріалізацією розуміють процес створення великого машинного виробництва. Саме на цій основі відбувався перехід від аграрного суспільства до індустріального. Джерелами коштів для індустріалізації могли бути як внутрішні ресурси (експлуатація найманої праці, позички у населення, привласнення засобів виробництва, які належали безпосереднім виробникам матеріальних благ – селянам і ремісникам, тощо), так і зовнішні (пограбунок і безжальний визиск населення колоній, нееквівалентна торгівля з відсталими, слаборозвиненими країнами, прибутки від участі в работоргівлі, піратстві, контрибуції з переможених країн тощо).

Промисловий переворот спричинив радикальні зміни в усіх сферах суспільства.

1) Механізація виробництва (запровадження машин) різко збільшила продуктивність праці й поставила машинне виробництво поза конкуренцією із виробництвом, основаним на ручній праці, наслідком чого стало руйнування дрібного, ремісничого й затвердження великого, фабричного виробництва.

2) Перехід від ручної праці до машинної означав не просто прискорення розвитку промисловості, але і її

остаточне відокремлення від сільського господарства, а також перетворення на провідну галузь економіки, втім, як і перерозподіл продуктивного населення сільським господарством і промисловістю на користь останньої. Міста, де концентрувалася промисловість, стають центром економічного життя суспільства й починають визначати увесь його вигляд.

3) Поява завдяки промисловій революції парового двигуна (нового джерела енергії) створила не тільки можливості механізації промислового виробництва, але й інших галузей економіки, зокрема транспорту.

4) Відокремлення промисловості від сільського господарства й перетворення промисловості на провідну галузь економіки стимулювало розвиток обміну й торгівлі, що робило неминучим остаточне руйнування натурального господарства і перетворення *ринку* на один із найважливіших механізмів розподілу й перерозподілу матеріальних цінностей.

5) Прискорений розвиток промисловості й торгівлі мав своїм наслідком загибель старих станів, з одного боку, та формування робітничого класу та буржуазії, з іншого, що знаменувало завершення процесу так званого первісного нагромадження капіталу.

6) Промислова революція зумовила збагачення й зростання економічної сили промислової буржуазії, що з часом спричинило її прагнення до політичної влади та ліквідації застарілих законів, які обмежували її підприємницьку діяльність.

7) Соціальні наслідки промислової революції (широке застосування дитячої та жіночої праці, безробіття як постійний чинник соціального життя)

Першою на індустріальну країну перетворилася Велика Британія в середині XIX ст., дещо пізніше США, Німеччина та ін. В останню третину XIX ст. новостворене індустріальне суспільство вражало світ своїми техніко-економічними й науковими досягненнями, ще небаченим товарним різноманіттям та здатністю до постійного оновлення»

У соціальній царині найхарактернішою ознакою стала *урбанізація*, під якою розуміється процес створення нових міст і промислових центрів, невинне зростання міського населення, підвищення ролі міст у розвитку суспільства загалом. Передумовами урбанізації були розвиток товарно-грошових відносин, зростання промисловості у містах (спершу поява мануфактур, а потім заводів і фабрик), поглиблення територіального поділу праці, посилення процесу розорення селянства, набуття містами нових культурних і політичних функцій. Процес урбанізації йшов поступово. Особливо помітно відбувалося зростання ролі міст в Англії, Іспанії та Франції, але лідером були Нідерланди. Тут вже у XVI ст. у містах сконцентрувалося десь половина всього населення. На початок XIX ст. у містах світу проживало 20,3 млн осіб або 3% населення Землі, а наприкінці цього століття вже 224,4 млн (13,6%), тобто міське населення збільшилося в 11 разів.

У політичній сфері модернізація полягала у послідовній *демократизації політичних структур і процесів*. Насамперед йшлося про залучення широких мас населення до політичного життя, про появу у простого народу можливостей впливати на прийняття політичних рішень і дії влади. Розгортається боротьба за *загальне виборче право*. Поступово формується поняття про *права й свободи людини* та розширюється їх перелік. Виникають *політичні партії* й різноманітні громадські організації. Створюються засади *громадянського суспільства* та *правової держави*.

У духовній царині складовою процесу модернізації була *секуляризація* свідомості. Звільнення духовної сфери з-під засилля церкви відбувалося важко. Вирішальну роль у цьому відіграв стрімкий ріст знань про природу й суспільство, на тлі яких релігійні уявлення виглядали анахронізмом. Ще один важливий чинник, котрий сприяв звільненню суспільства від колишніх релігійних догматів і водночас формуванню нової буржуазної ідеології, була *наукова революція* в Західній Європі в XVI – XVIII ст.

Зазначені риси та явища неабияк вплинули на саму людину, її систему цінностей. У попередні часи вона була впевнена у

незмінності природи й суспільства. У добу Нового часу вже усвідомлює, що спроможна й повинна змінювати природу та суспільство, впливати на їх розвиток. Якщо раніше державну владу, особливо владу монархів вважали даною згори самим Богом, раз і назавжди, то в Новий час ставлення до правителів і влади в цілому стало критичнішим.

Важлива риса людей доби Нового часу – *мобільність*, причому не тільки територіальна, але і *соціальна*, тобто можливість залишити чи змінити свій стан, корпорацію, рідне місто чи село, підвищити власний соціальний статус. Цьому сприяло й поширення *грамотності*.

Нарешті, до Нового часу людство не знало такого явища, як *революції* (у сучасному – науковому – сенсі цього поняття). Революції – це події, які розчищали шлях модернізації, робили її політично можливою. Вони з'явилися вже в період раннього Нового часу й стали одним із аспектів процесу модернізації.

Отже, в історичному значенні під модернізацією розуміють насамперед формування демократичних політичних і ринкових капіталістичних структур, які заклали підвалини розвитку сучасного суспільства.

Розділ VII. Революції доби раннього Нового часу

Революція - це не універсальна категорія і не те, що може статися в будь-якому суспільстві чи в будь-який період історії, революція - це явище історичне, яке є характерним для певного часу й певних суспільств. Так, як свідчить історія, революції не відбувалися у традиційних суспільствах з низьким рівнем соціальної й економічної організації. Революцію також необхідно відрізнити від повстань, заколотів, бунтів, переворотів, бо, скажімо, жоден державний переворот, тобто спроба захоплення влади у формі повстання чи путчу, навіть у разі успіху, не змінює основоположних засад суспільної системи, обмежуючись лише зміною «обличчя» влади, її фасаду, зовнішніх атрибутів; революція ж змінює саму структуру, характер, суть існуючої системи. Державний переворот сам собою може змінити лише керівництво державою (точніше осіб, які уособлюють управління нею), але не її глибинні засади; повстання або заколот можуть вплинути на політичний курс, усунути окремих політичних діячів чи певною мірою змінити конкретні політичні інститути, але не соціальну структуру суспільства, панівні форми власності, усталені цінності.

Під справжньою революцією розуміють якісний, докорінний переворот в усій соціально-економічній структурі суспільства, його способі виробництва, політичній системі, ідеологічних уявленнях. Іншими словами, революція являє собою фундаментальне перетворення всього суспільства, всіх його аспектів, його якісну й зазвичай прогресивну зміну. Першим наочним виявом такого перетворення є прихід до влади *нових* соціальних сил. Революційні, тобто кардинальні, зміни можуть охоплювати все суспільство або лише його надбудову, під якою розуміють сукупність політичних, правових, релігійних (або ідеологічних) інститутів. У першому разі має місце *соціальна революція*, у другому – *політична* (як варіант – культурна чи ідеологічна).

Соціальні революції являли собою радикальні й відносно швидкі – а часто й насильницькі – зміни політичних і суспільних інститутів, системи цінностей, а головне – форми власності та зумовлених нею виробничих відносин. Проте вони відбувалися не в усіх країнах, адже революційне перетворення суспільства могло відбуватися й еволюційним, реформаторським шляхом. Багато залежало від «людського чинника», зокрема від здатності панівної еліти вчасно знайти ефективні відповіді на «виклики» часу, тобто здійснити назрілі перетворення через проведення революційних, по суті, реформ (див. докладніше *Додаток В*).

Починаючи з доби Нового часу, революційний процес став поєднанням соціальної та політичної революцій, причому друга зазвичай була складовою першої, яка здійснювала економічні, соціальні, духовні та інші перетворення, необхідні для встановлення справді нового суспільного ладу, хоча саме політична революція починала процес чи давала поштовх революції соціальній. Характерною особливістю деяких революцій доби раннього Нового часу була їх зовнішня «оболонка», зокрема релігійне протистояння чи війна за незалежність. Знаний американський політолог Семюел Гантінгтон вважав, що взагалі-то революцію потрібно відрізнити від війни за незалежність, яка є боротьбою однієї спільноти проти правління чужої спільноти (іноземної держави), і яка необов'язково зумовлює зміни в соціальній структурі будь-якої спільноти. Однак ранній Новий час дав приклади, коли під час або в результаті війн за незалежність відбувалися дійсно революційні перетворення, що й дає підстави історикам розглядати такі війни водночас і як революції. Наприклад, війну за незалежність північноамериканських колоній Англії також називають Першою американською революцією.

Нідерландська революція

Війна народу Нідерландів за незалежність від іспанського панування, яка тривала з перервою 80 років, по-різному трактується в історичній науці. У марксистській (зокрема радянській) історіографії її вважали *ранньою буржуазною революцією*, своєрідність якої полягала в тому, що в ній національно-визвольний рух проти абсолютистської Іспанії

поєднувався з антифеодальною боротьбою, яка торувала шлях розвитку буржуазного суспільства. У немарксистській історіографії наявна значно більша кількість думок і оцінок подій цієї війни. Бельгійський учений Анрі Піренн вважав ці події революцією, акцентуючи на її релігійному та політичному характері. Чимало зарубіжних дослідників погоджуються з цією позицією. Інші (в основному, сучасні нідерландські історики) називають події 1566 – 1609 рр. «релігійно-політичним переворотом», «повстанням проти Іспанії», «80-річною війною».

Проте, видається, що термін «революція» стосовно подій 1566 – 1609 рр. цілком виправданий, особливо з огляду на історичний контекст, в якому вони відбувалися.

Вже в XVI ст. Нідерланди («нижні землі»), які склалися з 17 провінцій, були найбільш густонаселеною країною Європи: на невеликій території між нижніми течіями річок Шельда, Маас і Рейн проживало 3 млн людей. На її невеликих теренах на початок XVI ст. було близько 300 міст і понад 6500 сіл. На середину століття країна мала найвищий рівень урбанізації, про що свідчить хоча б той факт, що вже на початку XVI ст. у північних провінціях чисельність містян сягала і навіть перевищувала 50% всього населення й продовжувала зростати. Невипадково, що Нідерланди називали «країною міст».

Нідерланди вважалися однією з найбагатших країн Європи. Її географічне становище було надзвичайно вигідним: по річках Шельда, Маас і Рейн мешканці країни торгували з Францією й Німеччиною, а морем плавали до Англії та країн Балтії. Серед 17 провінцій найбільше економічно розвиненими були Фландрія та Брабант у центральній частині країни (з такими містами як Антверпен, Брюссель і Гент), а також Голландія і Зеландія на північному заході з найбільшим центром – містом Амстердам. Щоправда, ці райони мали різні економічні інтереси: Фландрія з Брабантом були пов'язані господарськими зв'язками з Іспанією, Голландія – з країнами Балтії та Англією. Антверпен став фактично центром світового ринку, який почав складатися в той час. Тут щодня розвантажувалися кораблі з усієї Європи, обговорювали свої справи, укладали угоди, робили обладки сотні купців і фінансистів найрізноманітніших національностей.

На середину XVI ст. ця країна мала надзвичайно розвинену для тих часів економіку. Тут відбувався інтенсивний перехід від цехового ремесла до мануфактури – нової форми промислового виробництва, яка ставала провідною формою промислового виробництва загалом. Цехове ремесло намагалося або пристосуватися до капіталістичного підприємництва, котре набирало сили, або протидіяло йому, добиваючись збереження свого монопольного становища на ринку суто законодавчим шляхом. Проте, на тлі невблаганної логіки економічного розвитку та більш очевидної ефективності нової форми промислового виробництва дедалі більше цехів занепадало, поступаючись місцем мануфактурі.

Товари, які тут вироблялися, вважалися в Європі найякіснішими, а такі міста, як Амстердам, Брюгге чи Антверпен, вже тоді були найбільшими центрами загальноєвропейської торгівлі, а останній, як зазначалося вище, взагалі став світовим фінансовим центром. Великі географічні відкриття активізували торгівлю Нідерландів з Німеччиною, Англією, Росією та Скандинавськими країнами. Це пояснює, чому капіталізм тут розвивався переважно у торговій формі.

Більшість селян була особисто вільною, але змушена орендувати землю на основі феодалного права. Незначний прошарок селянства володів землею на правах власності. «Революція цін» виявилася вигідною заможному селянству (втім, як і багатьом ремісникам), яке перетворювалося на фермерів і прагнуло вести господарку по-новому: наймало батраків, застосовувало нові системи сівозмін, займалося скотарством. Загалом у Нідерландах співіснували вільні селянські господарства, фермерські господарства із застосуванням праці батраків і феодалні маєтки.

Тож на середину XVI ст. головними тенденціями соціально-економічного розвитку країни були прогресуючий розклад феодалних відносин і зародження капіталістичного способу виробництва, посилення процесу так званого первісного нагромадження капіталу, швидкий розвиток мануфактур – підприємств капіталістичного типу, поширення, насамперед в економічно розвинених районах, грошової ренти та різних видів короткострокової оренди.

З огляду на ці особливості й тенденції розвитку країни не дивно, що в першій половині XVI ст. в країні поширився протестантизм, зокрема такі його течії як лютеранство, а згодом і кальвінізм, які стали підґрунтям формування буржуазного менталітету.

Отже, на початку раннього Нового часу Нідерланди впевнено стали на шлях успішної розбудови буржуазного суспільства й переходу до капіталістичних методів господарювання. Однак із середини XVI ст. такий розвиток країни опинився під загрозою.

З 1482 р. Нідерландами управляли представники династії Габсбургів. На початку XVI ст. Карл Габсбург (онук Фердинанда Арагонського та Ізабелли Кастильської) отримав рідкісну спадщину, а саме Іспанію, її володіння в Італії та в Новому Світі, а також Австрію, Нідерланди й деякі інші землі. У 1519 р. він домогся свого обрання на престол Священної Римської імперії і став імператором на ім'я Карла V (в Іспанії він вважався королем Карлом I).

Так Нідерланди потрапили під іспанське панування. Іспанські монархи розглядали населення цієї країни насамперед як об'єкт економічної експлуатації. Ані вони, ані їхнє оточення не розуміли суті товарно-грошових відносин і тенденцій становлення нової економічної системи (капіталізму). Більше того, вже у першій третині XVI ст. фактично були придушені паростки буржуазних відносин і капіталістичної економіки у самій Іспанії. Тим більше вони не вбачали підстав дбати про долю населення Нідерландів, яке, як зазначалося вище, активно сприймало реалії нових економічних відносин.

Розглядаючи процвітаюче господарство Нідерландів як ласий шматок своїх зарубіжних володінь, іспанська влада постійно посилювала тиск податкового пресу. Населення цієї маленької країни щороку давало імперській скарбниці 2 млн гульденів, тобто в 4 рази більше, ніж сама Іспанія або її заокеанські колонії (звідки іспанці цілими кораблями вивозили золото й срібло), або в 2 рази більше, ніж уся Німеччина, яка за площею та населенням набагато перевищувала Нідерланди. Крім цього, під час правління Карла в нідерландських володіннях Іспанії були запроваджені спеціальні закони проти прихильників Реформації й створений трибунал інквізиції.

Незадоволення зростаючими податками та релігійними переслідуваннями постійно зростало, але при Карлі все ж рідко переростало у відкритий непослух, адже в складі його імперії нідерландські купці мали широкі можливості для торгівлі в самій Іспанії та її володіннях у Новому Світі. Однак становище змінилося на гірше, коли в 1555 р. Нідерланди разом з Іспанією успадкував син Карла – Філіп II.

Політика Філіпа II щодо Нідерландів визначалася тільки інтересами Іспанії. Так, нідерландські купці були позбавлені торгових пільг в Іспанії, їм був закритий доступ і до іспанських колоній, що завдало удару по їхній колоніальній торгівлі. Англо-іспанський конфлікт, який почався після смерті Марії Тюдор, дружини Філіпа II, перервав давні й важливі для країни торговельні зв'язки з Англією, позбавивши у такий спосіб роботи тисячі людей. Для країни з її розвиненою торгівлею це означало катастрофу. Постійно збільшувався розмір і без того великих податків, що негативно позначалося на розвитку торгівлі та місцевої промисловості. Населення Нідерландів справедливо вважало, що саме недолуга й егоїстична політика іспанської монархії на чолі з Філіпом II підривала економіку та фінанси країни, а отже, і їхній добробут.

Філіп II ігнорував незадоволення народу Нідерландів, ще більше збільшив контингент іспанського війська в країні (утримання якого також лягало на плечі місцевого населення) й установив військово-бюрократичний репресивний режим, важливою складовою якого була інквізиція. У межах своєї програми боротьби з єресями король збільшив число єпископів з 4 до 18, в основному за рахунок інквізиторів. Але єпископи традиційно були представлені в парламенті країни – Генеральних штатах. У такий спосіб, кількість прихильників іспанського короля в цьому вищому законодавчому органі зразу ж зросла, що викликало обурення не тільки з боку протестантів, але й місцевих католиків. Всі ці нововведення шкодили інтересам різних верств суспільства й набували характеру національного пригнічення.

До того ж іспанська влада дедалі частіше порушувала усталені традиції місцевого державного управління та

прерогативи його інститутів, до яких звикли і які цінувалися населенням. Депутатами таких представницьких установ як Генеральні та регіональні штати, були католицькі прелати, дворяни, міська верхівка й навіть у деяких регіонах вільні селяни). Окрім цього, в містах і містечках зберігалися органи місцевого самоуправління – магістрати, а кожне місто й кожна провінція мали свої вольності, які ревно оберігали. Іншими словами, значна частина населення вже звикла до певної автономії та самоврядування, дотримання місцевих законів і традицій, поваги до прав і свобод своїх співвітчизників, тобто всього того, що закладає *підвалини громадянського суспільства та правової держави*. Іспанське панування ставило під загрозу їх подальше існування. Навіть вище дворянство Нідерландів було незадоволене засиллям іспанської бюрократії та реформою єпископату.

Отже, головним гальмом для подальшого розвитку капіталістичного господарства та формування буржуазного суспільства стала політика іспанського абсолютизму, який піддавав економічній експлуатації та політичному й національному пригніченню народ Нідерландів в інтересах реакційного іспанського дворянства та династії Габсбургів. Головною ж опорою іспанського абсолютизму та феодального ладу в країні була католицька церква.

Отже, національно-визвольний рух населення Нідерландів проти Іспанії, який почався 1566 року, був спричинений економічним гнітом, релігійними переслідуваннями та політичними утисками іспанської влади. Глибинною ж причиною боротьби проти іспанського панування було те, що воно могло покласти край тому способу суспільно-політичного та економічного життя, який утверджувався тут з кінця XV і впродовж першої половини XVI ст. У цей період Нідерланди встали на шлях еволюційного переходу до нового – буржуазного – суспільства. Щоби усунути загрозу реставрації суто феодальних порядків з боку іспанської влади та захистити й зберегти обраний спосіб господарювання й життєустрою народу Нідерландів довелося вдаватися до радикальних або *революційних* засобів. Якщо спершу основною вимогою його боротьби, яка мала яскраво виражений

національно-визвольний характер, було відновлення традиційної нідерландської автономії, то потім – повне відокремлення від Іспанії. Тому її головним підсумком стало повалення іспанського панування та створення першої в Європі та й у світі буржуазної республіки (її проголосили 7 північних провінцій у 1581 році). Тривала боротьба народу Нідерландів за свою релігійну, економічну та політичну свободи набула характеру буржуазної революції, в результаті якої феодальні відносини, котрі заважали розвитку тут капіталізму, зазнали поразки разом з Іспанією, яка їх уособлювала.

На теренах новоствореної держави (яка почала називатися Голландією за назвою найрозвиненішої з північних провінцій) феодальні порядки були скасовані, землі монастирів, короля та прихильників іспанців перейшли до рук нових хазяїв, тобто зреалізовано одне з головних завдань саме буржуазної революції, а саме – змінилася форма власності. Місцева буржуазія, яка багатіла на світовій торгівлі та експорті високоякісних промислових товарів, стала відігравати вирішальну роль у політичному житті країни. Це означало, що до влади прийшов клас, який визначатиме головні характеристики нового суспільства. Перемога над Іспанією розчистила на півночі шлях для безперешкодного розвитку капіталізму, що сприяло бурхливому економічному піднесенню республіки. Забезпечити саме такий перебіг подій могла лише буржуазна революція.

У XVII ст. господарське життя завирувало. Цьому сприяв і приплив переселенців з півдня, які не бажали залишатися під владою Іспанії. Вони привозили свої капітали, таємниці майстерності й швидко налагоджували виробництво на новому місці. Прискорився розвиток промисловості, торгівлі та банківської справи. З'являлися нові капіталістичні мануфактури, створювалися банки, розвивалася торгівля. Голландські фермери перетворили сільське господарство в найпродуктивніше в Європі. Були проведені великі меліоративні та осушувальні роботи. Величезного впливу набула монопольна Ост-Індська компанія, яка потіснила португальців в Індії і повністю витіснила їх з Індонезії. Голландські колонії виникли на півдні Африки та в Америці. Амстердам став центром світового ринку замість розореного

іспанцями вщент Антверпена. Морський флот Республіки став найбільшим у Європі й нараховував близько 4300 кораблів. Наприкінці XVII ст. Голландія концентрувала в своїх руках 45% всього торговельного флоту провідних держав Західної Європи й не без підстав вважалася «світовим перевізником».

Розвиткові капіталізму в Голландії сприяв і кальвінізм (який утвердився в північних провінціях) з його виправданням потягу до збагачення та підприємливості.

Взагалі XVII ст. стало «золотим віком» Голландії. Країна перетворилася на найбільше промислово розвинену державу Європи. За даними деяких дослідників, у 1660 р. тут проживало 3,4 млн. осіб, з них у сільському господарстві було задіяно 200 тис. чол., тобто менше 8% усього населення, у промисловості – 1,3 млн (54%), 450 тис. займалися рибальством, 250 тис. жили торгівлею та мореплаванням; близько 200 тис. складали військові, чиновники, духівництво та інші прошарки населення.

Отже, це свідчить, що вже на середину XVII ст. Голландія почала набувати деяких рис майбутнього індустріального суспільства, в якому аграрний сектор буде відігравати другорядну роль, де зростає рівень урбанізації тощо. Проте саме *почала*, бо згодом ці тенденції помітно послабили, адже, чим більше розвивалася голландська торгівля і чим більше набувала посередницького характеру, тим менше стимулів було у голландської буржуазії розвивати власну промисловість, що спричинило згодом глибоку кризу. Далися взнаки й переважання торговельного капіталу над промисловим (про це зазначалося вище), а також схильність кальвіністської буржуазії – через свою класову незрілість і недостатню організованість – до тісного союзу з дворянством (одним із основних станів середньовічного суспільства). У подальшому це позначилось на економічній та соціальній політиці, яку проводила молода республіка.

Тому можна констатувати певну незавершеність цієї революції, яка відбувалась в ранньомануфактурний період, коли антагонізм буржуазії, котра народжувалася, щодо дворянства та абсолютизму ще не мав такого непримиренного характеру як у пізніших революціях Нового часу.

Англійська революція XVII ст.

Буремні події, які пережила Англія в середині XVII ст. («бунтівного віку», за висловом сучасного британського автора Пітера Акройда), історики різних часів оцінювали по-різному. Так, свідок і учасник тих подій граф Едуард Кларендон (був впливовим радником королів Карла I і Карла II, лорд-канцлером Англії в 1658 – 1667 рр., свекром короля Якова II), який написав про них багатотомну працю, називав їх «великим заколотом». У XIX ст. англійські історики, які тяжили до партії вігів, висунули концепцію «пуританської революції». Один з них, а саме Семюел Гардінер власне і запровадив термін «революція» для позначення подій 1640 – 1660 рр. Він доводив, що між Англією 1660 року й Англією 1640 року мав місце неабиякий розрив, адже в країні сталися суттєві зміни. Після Гардінера пуританізм почав розглядатися як провідна сила революції. При цьому в понятті «пуританізм» змішувалися релігійні й політичні чинники, тобто пуританами оголошувалися всі прихильники опозиції монархії Стюартів. Водночас сучасники й ранні історики так званого «міжцарів'я» (період 1649 – 1659 рр.) не вважали зростання впливу й домагання пуритан причинами громадянської війни, в яку поринула Англія в 1640-х рр. Серед них вже згаданий вище граф Кларендон, англійські філософи Томас Гоббс і Девід Юм. Їх думку поділяють і деякі сучасні зарубіжні історики, які полемізують з концепцією «пуританської революції» і доводять, що більшість членів англійської політичної опозиції перед початком конфлікту, який розколов англійське суспільство, не були пуританами.

У XX ст. історики марксистського напрямку охарактеризували те, що відбулося в Англії в середині XVII ст., як буржуазну революцію, яка завдала нищівного удару основам феодального ладу в цій країні. Яскравим представником цього напрямку був англійський історик-марксист Крістофер Хілл, який взагалі вважав XVII ст. «віком революції», котра спричинила економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, культурні зміни, які зрештою зумовили створення, по суті, інститутів сучасного суспільства.

Інші науковці називають ці події «конституційним конфліктом» або «конфліктом між королем і парламентом». Дехто стверджує, що революції не було взагалі, відбувалася лише боротьба відсталого провінційного джентрі (нетитулованого дрібномаєткового дворянства) за повернення собі належного місця в тодішній становій системі.

Найпоширенішим визначенням цього конфлікту, якого дотримується, мабуть, більшість сучасних британських істориків, є «громадянська війна». Але громадянська війна так просто не виникає, вона є наслідком дуже гострих соціальних або політичних суперечностей. Принагідно варто зазначити, що згідно з марксистською концепцією революції, громадянська війна зазвичай є її неодмінною складовою, особливо якщо йдеться про *соціальну революцію*.

З іншого боку, таку подію, як усунення від влади короля Якова II у результаті безкровного верхівкового перевороту 1688 року, в Англії називали «славною революцією», хоча за всіма ознаками то був звичайний державний переворот, без будь-якої участі широких народних мас, без соціальних перетворень і відповідно без жорсткого протистояння між різними соціально-політичними групами, яке зазвичай переростає в громадянську війну. Проте британські історики залюбки послуговуються цим терміном, незважаючи на те, що «революція» була справді славною хіба що в тому сенсі, що замінила одного короля іншим із мінімальним кровопролиттям. Якими б «славними» не були події 1688 – 1689 рр., вони не являли собою справжньої революції, їх важко назвати навіть політичною революцією, а демократичною й поготів. Вони передали суверенітет (вищу владу) парламенту, а парламент представляв інтереси вищих класів британського суспільства. Більшість англійців не отримала права голосу й можливості впливати на політику уряду. Так звана *Славна революція* встановила конституційну монархію й водночас відкрила добу аристократичного правління в країні, яка тривала до 1832 року (а, на думку деяких істориків, ймовірно, й до 1914 року).

Водночас це не означає, що держпереворот 1688 р. був неважливою подією. Завдяки йому Англія перетворювалася на конституційну монархію: раз і назавжди була відхилена ідея

божественного права монархії; верховна влада в державі відтепер належала парламенту (запрошені Вільгельм Оранський і Марія прийняли англійський престол від парламенту, і тим самим явно визнали його зверхність); король втрачав право вето й повинен був управляти країною зі згоди підданих, волю яких, мовляв, уособлював парламент, без дозволу якого він не міг збирати податки, утримувати постійне військо, втручатися у релігійні справи. Але важливо при цьому розуміти, що переворот 1688 р. лише *юридично* оформив конституційну монархію в країні, *фактичне* запровадження якої почалося в 1659 – 1660 рр. саме внаслідок *революційних* зсувів в англійському суспільстві протягом попередніх 20 років. Можна сказати, що він виявився таким вдалим саме тому, що Англія в середині XVII ст. незворотно змінилася, тому й спроби королів реставрованої династії Стюартів відновити в країні старі порядки (зокрема абсолютизм) були приречені на невдачу.

Звідси ще одна думка, котра трактувала події «бунтівного століття» як *низку конфліктів і політичних переворотів* (останнім з яких була «славна революція»), а також спричинених ними змін, як одну революцію, яка тривала півстоліття. Головним підсумком *революції 1640 – 1688 рр.* стало формування нового соціально-політичного ладу в Англії.

У перші десятиліття XVII ст. Англія перебувала в стані трансформації, коли докорінно мінялися соціально-економічні відносини, коли багатство й престиж у суспільстві поступово, але неухильно переходили від титулованої знаті до «грошовитих людей» (заможних торговців, власників мануфактур, фінансових ділків) і так званих нових дворян, які переводили свої маєтки на капіталістичні рейки господарювання з орієнтацією на ринок. Проте політична влада, як і раніше, залишилася в руках старої, феодальної, по суті, аристократії. Англійська держава в особі абсолютної монархії, яка успадкувала функції багатьох феодальних інститутів, явно відставала від змін, котрі відбувалися.

Тому й причини масштабного соціального протесту, який охопив Англію в середині XVII ст., крилися у дедалі більшій невідповідності сутності абсолютистської системи, яку уособлювали королі з династії Стюартів, тим глибинним

соціально-економічним процесам і явищам, у річищі яких формувалося нове буржуазне суспільство. Необмеженість влади монарха, фактичне безправ'я більшої частини населення заважали розвитку держави буржуазним шляхом. Фінансові заходи королівського уряду зі зростанням податків і мит, зовнішня політика короля, спрямована на зближення з головним ворогом країни – Іспанією, гоніння на англійських кальвіністів-пуритан – все це викликало зростаюче обурення в суспільстві. Центром незадоволення стала палата громад англійського парламенту, а ідеологічною основою протесту – пуританізм. Парламент був єдиною установою, через яке суспільство могло обстоювати свої інтереси перед королем.

Прихильники концепції «пуританської революції» її причиною називають релігійні суперечки між англіканами і пуританами. На перший погляд, війна між табором парламенту і табором короля в 1640-х рр. дійсно проходила, як це нерідко бувало в часи Середньовіччя, під прапорами боротьби однієї релігійної доктрини проти іншої. Прихильники пуританізму (латин. *Purus* – чистий) виступали за очищення державної англіканської церкви від усіх залишків католицизму. Але за діями церковних реформаторів-пуритан, спрямованими проти англіканської церкви, крилися і цілком прагматичні інтереси й розрахунки з боку молоді буржуазії. Суть їх полягала в такому.

На утримання англіканської церкви, яка була вельми дорогою, витрачалися великі кошти, які стягували з населення у вигляді десятини та інших поборів. Це погіршувало матеріальне становище широких верств населення та зменшувало прибутки буржуазії не тільки прямим (бо вона теж платила десятину), але й непрямим способом, адже гроші, на які люди могли б купувати товари, збагачуючи буржуазію, йшли на утримання єпископів і численних священників. До того ж дотримання всіх церковних обрядів і численних релігійних свят (яких набиралося понад 120 на рік!) неабияк дратувало буржуазію, яка змушена була припиняти роботу своїх мануфактур, відмовлятися в ці дні від торгівлі та укладання фінансових оборудок тощо, тобто втрачати прибутки, бо вона вже тоді добре засвоїла, що «час – це гроші». Тому буржуазії, новим дворянам і взагалі діловим

людям потрібна була дешева церква. Ще одним важливим для буржуазії міркуванням політичного характеру було те, що англіканська церква виступала вірною опорою абсолютизму Стюартів, від свавілля яких потерпала більша частина населення країни, зокрема й буржуазія. Відомий вислів короля Якова I під час перемовин із представниками пуритан, коли він рішуче відхилив їх домагання, сказавши: «Не буде єпископів – не буде й короля». Отже, той, хто виступав проти англіканської церкви, тим самим виступав і проти короля, який її очолював.

Зовні те, що почалося в 1640 р., справді виглядало як конфлікт між парламентом і королівською владою, однак подібні конфлікти були й раніше, скажімо, наприкінці 1620-х рр. через запропоновану парламентом «Петицію про право», але ніколи справа не доходила до громадянської війни. Як показали подальші події, в основі зіткнення так званого Довгого парламенту й короля Карла I, яке спровокувало початок громадянської війни в 1642 році, були не просто суперечки про розподіл і обсяг повноважень між ними чи скарги на свавілля королівської влади, а глибші причини, котрі вимагали саме *революційних перетворень*. Головними серед них були такі.

1. Суперечності між капіталістичним укладом, який формувався (і його носіями), і старими феодалними інститутами й порядками, які дедалі більше гальмували його розвиток (цехова регламентація, яка штучно стримувала зростання промислового виробництва; так зване *лицарське держання*, що стояло на заваді поширенню приватної власності на землю; королівські монополії на виробництво й продаж основних товарів, що заважало ринковій конкуренції та провокувало дорожнечу та ін.).

2. Незадоволення і навіть обурення політикою абсолютизму Стюартів (майже неприхована зневага короля до парламенту, зокрема запровадження нових податків і мит без узгодження з ним; недалекоглядна та невігідна англійській буржуазії зовнішня політика, спрямована на зближення з Іспанією та Францією; марнотратство двору та корумпованість королівських чиновників), яка завдавала очевидної шкоди національним інтересам.

3. Політичне безправ'я більшої частини англійського суспільства, яке втомилася від свавільних арештів і страт з боку королівської влади, жорстоких переслідувань нею пуритан, неможливості впливати на прийняття державних рішень тощо.

Зазначені причини зумовили й головні завдання буржуазної революції в Англії, а саме: вирішення аграрного питання, розчищення шляхів для розвитку капіталістичного укладу в промисловості та торгівлі, ліквідація чи суттєве обмеження абсолютизму, демократизація політичного життя, утвердження буржуазної ідеології, встановлення віротерпимості.

Важливо зрозуміти, що в 1640-х рр. мало місце не просто гостре політичне протистояння старих і нових соціальних сил, яке набуло форми громадянської війни, але й здійснювалися важливі, по суті, революційні перетворення під орудою й від імені парламенту.

Насамперед у роки війни відбувалася руйнація феодальної структури землеволодіння: конфісковувалися землі короля, його прихильників-роялістів, церкви (єпископські землі), які передавалися у вільний продаж, тобто фактично повністю переходили у власність заможної буржуазії, яка мала гроші для їх придбання. У 1646 р. був скасований інститут «лицарського держання», згідно з яким дворяни-землевласники звільнялися від будь-яких обов'язків феодального характеру, зокрема платежів на користь монархії. На практиці це означало, що вони отримали можливість привласнити собі землі, якими володіли на основі феодального права, тобто за умови служби й вірності королю. Іншими словами, свою умовну феодальну власність на землю вони перетворили на безумовну, тобто приватну власність. Таким чином, був скасований феодальний характер власності на землю для нових дворян, що розчистило шлях для розвитку буржуазних відносин в аграрному секторі економіки. Перемога буржуазної власності на землю над феодальною, хоча одностороння й неповна (бо для селян, які платили дворянам за користування землею феодальну ренту й виконували різні повинності, нічого не змінилося, бо революція не закріпила селянських прав на землю й не звільнила їх від феодальної залежності), стала

важливим етапом у зростанні земельної монополії великих землевласників, у розвитку системи великих земельних маєтків, які вже різко відрізнялися від феодалних вотчин-манорів і заснованій на них системі господарств.

Скасовувалася практика королівських монополій і патентів, тому купці, торговці, підприємці могли не купувати дозвіл на право виробництва чи торгівлі, що забезпечувало свободу конкуренції та підприємництва, а отже, сприяло розвитку ринкових відносин.

Церква відтепер підпорядковувалася не королю, а парламенту, який почав відігравати провідну роль у політичному житті країни. Закон надавав населенню країни свободу совісті й слова. Фактично була ліквідована станова нерівність.

Наприкінці 1640-х рр., після двох громадянських війн, у яких король зазнав поразки, велика буржуазія та «нове» дворянство - провідні сили спротиву королівському абсолютизму досягнули політичного та економічного панування в країні. Уперше в європейській історії монарх був засуджений і страчений своїми підданими. Для менталітету людей того часу все це виглядало дуже зухвалим і незвичним. Страта короля 30 січня 1649 р. ніби узаконювала застосування будь-яких засобів у боротьбі за справу, оголошену «справедливою» та «всезагальною». Але при цьому підтверджувався й буржуазний принцип верховенства народу та його волі над будь-якою владою. В Англії фактично виникла буржуазна республіка (проголошена рішенням парламенту 19 травня 1649 р.). А за два місяці до цього палата лордів була скасована як «непотрібна та небезпечна».

Буржуазія та джентрі вважали, що головні завдання революції досягнені: вони здобули собі політичні права, забезпечили доступ до політичної влади (а отже, й до формування та розподілу державного бюджету) та узаконили право власності на свої володіння. Тепер вони хотіли закріпити ці досягнення відповідною формою державного правління, яка б гарантувала їхні здобутки. Однак, як з'ясувалося, ані індепендентська республіка, ані військово-поліцейська диктатура популярного Олівера Кромвеля у формі протекторату не змогли покласти край політичній та економічній нестабільності всередині країни, приборкати гостре незадоволення трудящих мас збереженням податків військового

часу та обмеженням здобутих прав і свобод. Англійське суспільство втомилося від революційних потрясінь упродовж двох десятиліть, важко сприймало новий зміст політичного життя, яке, здавалося, породжує безвладдя (точніше занадто часту зміну форм влади, бо англійці звикли століттями жити при монархічному ладі), живить корупцію та хаос.

Верхівка армії, лідери буржуазії та джентрі, щоби покласти край небезпечній для них внутрішній нестабільності, погодилися на реставрацію династії Стюартів, тобто на відновлення монархії як звичайнішої для населення форми правління. У грудні 1660 р. війська генерала Монка зайняли Лондон. Знову зібрався парламент, а також скасована палата лордів. 1 травня 1660 р. парламент проголосив королем Англії Карла II, сина страченого монарха. Принципово важливо зазначити, що реставрація старої династії відбулася за ініціативи парламенту як вищої влади в державі й на його умовах. Фактично він намагався запровадити в країні інститут обмеженої, парламентської або конституційної монархії. Новий король обіцяв дарувати прощення учасникам революції, дотримуватися віротерпимості та поважати майнової права, тобто врахувати всі зміни, котрі відбулися в країні. Карл II збрехав і порушив свої обіцянки, тому парламенту і тим силам, інтереси яких він уособлював, довелося кілька десятиліть перебувати в доволі жорсткому протистоянні з королівською владою, з якого він вийшов переможцем, що й засвідчила «Славна революція» – своєрідна післямова до революції 1640 – 1660 рр. або, так би мовити, її другий акт. У менталітеті англійців укорінилася думка про те, що влада зобов'язана спиратися на закон і діяти суворо в його рамках, а самий закон – черпати свою силу й авторитет зі згоди підданих. Це стало основою громадянського суспільства, становлення якого в Англії відбувалося в наступні століття.

Внаслідок революційних перетворень в середині XVII ст. в англійському суспільстві сталися глибокі зміни. Помітно зміцнилися економічні та політичні позиції торговельно-промислової буржуазії та «нового дворянства». Революція 1640 – 1660 рр. проголосила принципи нового, буржуазного суспільства та зробила спробу втілити їх у життя. З огляду на те, що такі її досягнення як

знищення монархії та встановлення республіканського ладу були втрачені, вона може видаватися невдалою. Але, як показали наступні десятиліття англійської історії, тимчасова реставрація старих політичних і почасти соціальних структур не змогла зупинити процес становлення нових, буржуазних, по суті, суспільно-політичних порядків, потужний імпульс яким дала саме революція 1640 – 1660 рр.

Американська революція XVIII ст.

Закінчення історії раннього Нового часу позначено такими важливими подіями, як Війна за незалежність північноамериканських колоній Англії та утворення нової держави – Сполучених Штатів Америки, яка з часом стане незаперечним лідером західної цивілізації і дотепер значною мірою впливає на всю динаміку розвитку світового співтовариства. Разом із тим американці вважають цю, з огляду на зовнішні прояви, антиколоніальну війну також і революцією і небезпідставно пишаються нею. Тут варто пригадати слова англійського письменника-демократа Томаса Пейна, який слушно зауважив у 1792 р.: «Незалежність Америки, розглядувана тільки як відокремлення від Англії, була б справою невеликого значення, якби вона не супроводжувалася революцією в принципах і практиці управління».

Американська революція була спричинена англійським колоніальним пануванням, яке гальмувало розвиток у колоніях прогресивних на той час явищ – капіталізму та демократії. Американську революцію, за словами відомого історика Ч. Ендрюса, породила «драматична ситуація», яка полягала у протиріччі між нерухомою, застиглою, основою на традиції та прецеденті системою метрополії та потребами «живого, динамічного організму, яким були колонії». Якщо проаналізувати передумови та причини війни північноамериканських колоній за незалежність від Англії, стає зрозумілим, чому вона вийшла за межі власне антиколоніальної боротьби й повинна була – за умови її успішного завершення – привести до глибоких економічних і політичних змін у суспільстві, тобто до революційних перетворень.

Щоби з'ясувати характер та історичний зміст Американської революції, потрібно зрозуміти таке: якщо європейські революції XVI – першої половини XIX ст. покликані були вирішувати завдання, пов'язані зі скасуванням основ феодалізму, переходом від одного суспільного ладу до іншого, то завдання Американської революції XVIII ст., яка відбувалася у формі антиколоніальної, національно-визвольної війни, полягали у знищенні англійського колоніального панування, яке (а не феодалізм як система) й було головною перешкодою вільному розвитку капіталістичних відносин у Північній Америці, а також у скасуванні феодальних пережитків, які дісталися їй у спадщину від Старого Світу. Отже, Американська революція була спрямована на здійснення двох взаємопов'язаних завдань: по-перше, звільнення від англійського колоніального гніту та, по-друге, скасування докапіталістичних інститутів і пережитків. Причому відміна колоніальної залежності була головною умовою для розкріпачення можливостей капіталістичного розвитку Північної Америки.

Боротьба американських колоністів з метрополією в особі Англії відбувалася водночас зі значними внутрішніми змінами, що й дає підстави назвати цю боротьбу революцією. До речі, саме так її сприймали й оцінювали лідери визвольного руху та передова громадськість європейських країн. Один із «батьків-засновників» американської держави й учасник розглядуваних подій Джон Адамс вважав, що «суть американської революції» полягала «в радикальних змінах, в принципах, поглядах, почуттях і уподобаннях людей».

Ці зміни й нові принципи були відображені в перших державотворчих актах американської революції. Одним із найвизначніших з них є Декларація незалежності, яку не без підстав називають «маніфестом Американської революції». І хоча на момент прийняття цього документа вся боротьба за незалежність ще була попереду, сам факт його появи вважається величезним здобутком Американської революції. Тому зупинимось на аналізі його змісту докладніше.

В соціально-філософській частині Декларації (преамбулі) викладені основоположні ідеї просвітителів: про невід'ємні

права людини, про суспільний договір як джерело політичної влади, про право народу на зміну існуючого ладу й повалення деспотичного уряду. Саме в цій частині полягала справжня велич і історичне значення цього документа. Треба звернути увагу й на те, що її автор Томас Джефферсон, на відміну від європейських просвітителів, оголосив джерелом державної влади не угоду між підданими і государем, а виключно волю народу. Це стало *теоретичною підвалиною* для проголошення в Північній Америці першої буржуазної республіки. Отже, суть політичної філософії Декларації полягала в принципі народного суверенітету, який означає і його право на самовизначення. У Декларації зазначалося: «Ми вважаємо очевидними такі істини: всі люди створені рівними; і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода й прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав між людьми встановлені уряди, які запозичують свою справедливу владу зі згоди тих, ким вони керують».

Отже, Джефферсон сформулював фундаментальний принцип, на якому має бути оснований справді демократичний уряд. Декларація незалежності, як і праці французьких просвітників, також стверджувала право народу на зміну негідного уряду і навіть знищення тиранічного правління. Американці першими в світі, за 13 років до початку Великої французької революції кінця XVIII ст., здійснили це демократичне право. Мабуть тому, вже в той час і, до речі, у тій же Франції боротьбу американських колоністів за незалежність почали називати революцією.

Ідеї Просвітництва отримали в Декларації нове, незвичне для тих часів тлумачення. З традиційного для ідеологів буржуазії, зокрема Локка, трактування природних прав людини на «життя, свободу, володіння власністю» Джефферсон свідомо вилучив власність і сформулював їх у такому вигляді – на «життя, свободу й прагнення до щастя». Чому він так зробив? Бо розумів, що тоді на боротьбу за волю треба неодмінно підняти й тих, хто не мав ніякої власності. А місткість гасла «прагнення до щастя» була дійсно необмеженою. Хтось міг вкласти сюди прагнення до волі чи звільнення від рабства, хтось –

можливість здобути власність, хтось вбачав шанс піднятися по соціальній драбині, а хтось – зберегти існуюче статус-кво. До того ж Джефферсон, як освічена людина, яка добре знала історію, розумів, що власність – то категорія історична, що були часи, коли її не існувало, отже, її навряд чи можна віднести до власне природних прав людини. У первісному варіанті Декларації Джефферсон запропонував скасувати рабство, вважаючи його злом і аморальним явищем. Однак представники рабовласницького Півдня недвозначно дали зрозуміти, що припинять боротьбу проти англійців, якщо ця стаття залишиться в документі. Тому вона була вилучена Конгресом з остаточної редакції Декларації.

Отже, хоча в Декларації урочисто проголошувалася рівність всіх людей, ще майже сто років після її прийняття в США зберігався ганебний інститут рабства, тобто «невід’ємні права людини» не визнавалися за неграми, втім, як і за індіанцями. У новоствореній американській державі за межами Декларації з різних причин опинилися наймані робітники, орендарі, «кабальні слуги», бідняки, жінки, ненатуралізовані іноземці, євреї й навіть католики. Всі ці категорії населення не отримали політичних (а фактично і громадянських) прав. Як же пояснювали цю ситуацію керманічі молодій державі?

На початку Декларації незалежності урочисто проголошувалося: «Ми вважаємо самоочевидними такі істини: усі люди створені рівними...». З приводу цього формулювання написані незліченні дослідження, у яких, однак, оцінка цих шляхетних слів надзвичайно розширена. У правильному перекладі з англійської потрібно читати не «люди», а «чоловіки». В оригіналі читаємо:

«We hold these truths to be self-evident: that all men are created equal; that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights; that among these are life, liberty, and the pursuit of the happiness,...».

У тлумачному словнику англійської мови, виданому доктором Джонсоном у XVIII ст., під словом «man» розумілася «людина, чоловік, багата, незалежна особа». Під жодне з цих визначень не підпадали наймані робітники, орендарі, «кабальні слуги»,

бідняки, жінки тощо, бо вони не були багатими або залежали від когось, а тому, як вважали «батьки-засновники», не могли вільно користуватися правом голосу на виборах.

Так на практиці проголошення прогресивних гасел народного суверенітету й рівності людей увійшло в глибоку суперечність із реаліями американського суспільства. Тому, як і раніше, практикувався прогання з землі та знищення корінного населення Америки, зберігалася експлуатація найманих робітників, не вважалися за людей негри та індіанці.

При оцінці Декларації незалежності важливий не тільки історичний підхід, а саме з'ясування значення проголошених у ній принципів для тодішнього суспільства, але й діалектичне розуміння суті документа. З огляду на це, мав рацію американський історик марксистської орієнтації Г. Аптекер, який наголошував: «Немає потреби говорити, що не обмеження визначають історичний вплив Декларації незалежності. Обмеження ці – обмеження епохи, американської дійсності, класу – є недовомками; дійсні ж слова документу завдяки пронизуючому його універсальному гуманізму і дотепер зберігають свою свіжість і надихаючу силу». З одного боку, Декларація була закликом і свого роду ідеологічним обґрунтуванням війни за незалежність північноамериканських колоній проти Англії, з іншого, її соціально-філософська частина мала загальнотеоретичний характер, що визначало можливість широкого тлумачення та практичного використання закладених у ній принципів. Історичне значення Декларації незалежності виходить далеко за рамки визвольної боротьби американського народу проти колоніального панування Англії. Карл Маркс назвав її «першою декларацією прав людини», а президент США Авраам Лінкольн сказав, що Джефферсон «гідний будь-якої честі» за те, що ввів «у звичайний революційний документ абстрактну істину, придатну в усі часи і для всіх народів».

Саме після проголошення в липні 1776 р. американської незалежності та оприлюднення ідей Декларації Війна за незалежність власне й стає революцією. Протягом кількох місяців була повністю ліквідована монархічна гілка влади, утвердився республіканський лад і в усіх штатах прийняті

безпрецедентні на той час за своїм демократизмом конституції (що дає підстави деяким сучасним історикам твердити, що за обсягом і глибиною висунутих і реалізованих демократичних політичних вимог Американська революція перевершила Англійську (XVII ст.) і навіть Французьку (XVIII ст.) революції.

Важливо розуміти, що антиколоніальна війна практично з самого початку була доповнена низкою гострих соціально-економічних конфліктів між самими американцями або, за висловом деяких істориків, «внутрішньою революцією», результатом якої стали доволі радикальні соціально-економічні та політичні перетворення. Гострий соціальний конфлікт, який супроводжував війну за незалежність, надавав їй певною мірою характеру громадянської війни. А, як свідчить історія, громадянська війна є складовою справжньої революції (див. *Додаток Б*). Варто зауважити, що в 1775 – 1783 рр. американські колоністи, яких називали *патріотами*, воювали не тільки проти власне англійських військ та найнятих Англією німецьких найманців, але й проти частини своїх співвітчизників, яких називали *лоялістами* й які виступали за збереження зв'язків з метрополією. Більшість фахівців вважають, що лоялістів було максимум 18% чисельності дорослого білого населення колоній. Щодо їх соціальної приналежності, то це були купці приморських міст і торговці хутором із прикордонних районів, яким була вигідна торгівля з метрополією, частина лендлордів, королівські губернатори та більша частина чиновників, які призначалися на свої посади метрополією, священики англіканської церкви (зокрема у північних колоніях). Лоялісти не підтримали боротьбу колоністів проти британської влади і понад 80 тис. залишили батьківщину (більшість подалися до Канади, меншість, десь 7 тис. – до Англії), а найпереконаніші – близько 20 тис. – виступили проти революції зі зброєю в руках на боці англійських військ. Зрозуміло, що, як це власне й буває під час революцій і громадянських війн, їхня власність конфісковувалася. Революційний уряд отримав від продажу конфіскованих земель лоялістів 5 млн ф. ст.

Якими ж були головні підсумки війни за незалежність та Американської революції? До них можна віднести:

1) звільнення від колоніального гніту Англії, завоювання політичної незалежності;

2) утворення з колишніх 13 англійських колоній нової незалежної держави, причому у формі республіки;

3) скасування перешкод колоніального характеру, а саме ліквідація законодавчих обмежень з боку метрополії на розвиток місцевої промисловості та торгівлі та привілеїв, наданих англійським купцям, промисловцям, фінансистам, що створило умови для вільного розвитку капіталістичних відносин у промисловості, сільському господарстві, торгівлі, утвердження вільної конкуренції та підприємництва;

4) знищення феодальних пережитків (дворянських титулів, права майорату, великого землеволодіння англійських лендлордів тощо; важливим соціальним наслідком революційних подій стало як різке обмеження вивезення в Північну Америку законтракованих білих робітників, так і використання їхньої підневільної праці (поширилася думка, що їх використання взагалі несумісне з принципами свободи);

5) конфіскація земельних володінь прихильників британської корони та їх розпродаж; частина конфіскованих земель була передана за невелику плату орендарям або розподілена дрібними ділянками між вояками континентальної армії як плата за військову службу, але лівова частка (приблизно $\frac{3}{4}$ конфіскованої нерухомості) перейшла до рук земельних спекулянтів, купців, плантаторів;

6) відміна британської заборони на освоєння вільних західних територій за Аллеганськими горами (площею понад 2,25 млн га) і створення з них фонду державних земель із подальшим продажем їх великими ділянками (приблизно по 250 га) сприяло створенню маси незалежних фермерських господарств і перетворенню великого числа представників нижніх прошарків населення на самостійних земельних власників, що створювало передумови для розвитку тут капіталістичного фермерського господарства;

7) посилення процесу формування нової – американської – нації;

8) підриз позицій державної, тобто англіканської, церкви (що водночас було ударом по зазіханнях протестантизму на монополію у релігійному житті), що було закріплено в 1791 р. першою поправкою до федеральної Конституції («Конгрес не повинен видавати закони, які б встановлювали яку-небудь релігію чи забороняли її вільне віросповідання»);

9) послаблення інституту рабства (в деяких північних штатах рабство негрів було скасоване чи обмежене, а отже, створені умови для їх поступового звільнення; в деяких інших штатах увезення рабів було або заборонене, або обкладалося високими податками; на Півдні окремі плантатори звільнили своїх рабів; був фактично покладений початок аболіціоністському рухові);

10) реалізація прогресивних ідей Просвітництва, зокрема в галузі державного будівництва та організації суспільно-політичного життя, що мало значний вплив на революційні й політичні процеси в Європі та інших частинах світу.

Американська революція довела, що ліберальні політичні ідеї Просвітництва були не просто абстрактними висловлюваннями інтелектуалів чи утопічними ідеалами, а реальними настановами у справі революційної розбудови суспільства. Права людини, ідеї свободи й рівності, народного суверенітету, свободи релігії, думки та друку, розподілу влади були реалізовані американцями, які дали приклад створення діючої моделі нового суспільного договору, втіленої у письмову конституцію, та перетворили концепції свободи та представницького правління в імперативи політичного життя.

Ідеї політичної рівності, які поширилися саме під час революційних подій, зробили популярною доктрину *прямої демократії*, коли рядові виборці отримали право на остаточне вирішення будь-якого важливого питання політичного процесу, наприклад, схвалення конституції, законів, відкликання депутатів, висунення законопроектів. І справді, у двох штатах – Нью-Гемпширі та Массачусетсі – проекти конституцій були передані для ратифікації рядовим виборцям. У деяких штатах конституції широко обговорювалися у виборчих округах. Практичне застосування

цієї доктрини привело до скасування окремого представництва різних соціальних груп, заможних і незаможних, у законодавчій гілці влади та введення замість цього спільного та рівноправного представництва всіх громадян. Конституція 1787 р. розроблялася помірковано налаштованими «батьками-засновниками», так би мовити, за лаштунками, у Філадельфії, але обговорювалася вона в країні на демократичній основі. Як відомо, її проект був підданий гострій критиці, більше половини штатів погодилися її схвалити лише за умови доповнення Основного закону США Білем про права. Тож закономірно, що серед американців утвердився справжній культ конституції, розробленої і прийнятої внаслідок демократичної процедури, яку вони розглядали як гарантію своїх прав і свобод, як правове втілення суспільного договору.

Американська революція безпосередньо сприяла демократизації виборчого права і реформи виборчих округів (майновий ценз був знижений більш ніж у половині штатів, причому у Пенсільванії та Вермонті право голосу було поширене на всіх платників податків). Змінився соціальний склад представницьких органів влади: число делегатів від найзаможніших прошарків населення порівняно з колоніальним періодом знизилося у нижніх палатах від 60 до 35%, а представництво фермерів і ремісників збільшилося від 20 до 40%. Законодавча влада, найближча до виборців, піднеслася над виконавчою. У більшості штатів законодавчі збори отримали право обирати губернаторів, що означало підпорядкування виконавчої гілки законодавчій. Це підтверджувалося наданням законодавчим зборам права імпідменту – відсторонення від посади голови виконавчої влади та інших її представників. У конституції більшості штатів вводилися щорічні перевибори губернаторів і обмежувалася можливість переобрання однієї особи на цю посаду. Нижні палати мали набагато більше повноважень, ніж верхні (в Пенсільванії, Джорджії та Вермонті) верхні палати взагалі були скасовані й створені однопалатні законодавчі асамблеї), всюди щороку переобиралися, що мало на меті забезпечити максимальний контроль за ними з боку виборців.

Все це дає підстави вважати Американську революцію *демократичною політичною революцією*. Однак самі собою демократичні процедури ще не гарантували появи справедливих і демократичних законів і тим більше їх належного виконання. Повстання Деніела Шейса 1786 – 1787 рр. пояснювалося тяжким економічним становищем фермерів і міських низів після завершення війни, їх розоренням і втратою майна за несплату боргів, зростанням податків тощо. Але останньою краплею, яка перепополнила чашу терпіння, було ігнорування владою штата Массачусетс фермерських петицій з їхніми скаргами та вимогами, зокрема щодо справедливого судочинства та законодавства.

Варто пам'ятати, що та ж Конституція 1787 р. розроблялася представниками заможних класів і в інтересах саме цих класів. За остаточний варіант тексту конституції проголосували 39 учасників конституційного конвенту, проти сім. Характерно, що «проти» голосували в основному багаті ділки та землевласники, «за» – особи, які не мали великої власності, або «патріоти» на кшталт Дж. Вашингтона (хоча він і був великим землевласником, володіючи в 1775 р. 25 тис. га у кількох колоніях). Тому, на думку одного з найповажніших американських істориків першої половини ХХ ст. Чарлза Бірда, прийняття Конституції 1787 р. «не було ані виразом ясної та обдуманого волі всього народу, ані більшості дорослих чоловіків...». Передбачений нею високий майновий ценз призвів до того, що з тримільйонного населення США (не враховуючи 657 тис. негрів) виборчі права отримали лише 160 тисяч, тобто лише близько четвертої частини дорослого білого населення чоловічої статі. Конституція санкціонувала необмежене право приватної власності, яке поширювалося й на рабів, що зобов'язувало уряд захищати і цей ганебний інститут.

У будь-якому разі, поява Конституції 1787 р. - найстарішої й найбільш стислої у світі (складалася тільки із 7 коротких статей, а в наступний період додалися ще 26 поправок) – була визначною подією для свого часу. Вона закріпила успіхи американського народу у боротьбі за незалежність, сприяла формуванню єдиної американської держави, причому держави демократичної, з прогресивною республіканською системою

управління. Хоча на думку справжніх демократів – як її сучасників, так і наступних поколінь – вона зразу мала деякі, так би мовити, вбудовані вади, а саме: 1) відійшла від деяких важливих принципів Декларації незалежності, зокрема права народу на повалення тиранічного уряду; 2) зберегла рабовласництво й тим самим визначила неминучість Громадянської війни 1861 – 1865 рр. (яку, до речі, деякі історики називають Другою американською революцією); 3) не містила в оригінальному тексті спеціальної статті, присвяченої громадянським правам і свободам, хоча окремі штати самостійно прийняли біллі про права і включили їх у свої місцеві конституції. Таке замовчування викликало бурхливе обурення демократичних кіл американського суспільства, що створило загрозу ратифікації конституції. Під потужним тиском цих сил прийняті та у 1791 р. набули чинності перші 10 поправок, головним змістом яких було забезпечення прав громадян та їх захист від можливих зазіхань з боку держави. *Біль про права* гарантував свободу віросповідання, слова, друку, подання петицій і зборів, а також право мати зброю, захист від необґрунтованих обшуків і арештів, право на суд присяжних, захист прав власності. Біль про права символізував нову систему суспільної моралі, яка базувалася на постулаті, що уряд – це не більше, ніж знаряддя в руках людини, бо людина – господар свого уряду, а не об'єкт його дій. Невипадково першим принципом, зафіксованим у Конституції 1787 р. був принцип *народного суверенітету* (характерно, що перші слова, якими вона починається, – «*Ми, народ...*», написані в оригіналі великими літерами).

В історичній науці Американській революції дається неоднозначна оцінка. Можна виділити два основні історіографічні напрямки щодо оцінки подій 1775 – 1783 рр.

Так, історики консервативного напрямку, спираючись на теорію «американської винятковості» та змальовуючи суспільний лад колоніальної Америки як «демократію середнього класу», відмовляють першій американській революції в соціальному змісті, наполягаючи на обмеженості революційних перетворень, здійснених унаслідок антиколоніальної війни, головною метою якої, на їхню

думку, було збереження чи захист ліберальних свобод і прав, уже здобутих у колоніальний період. Вони стверджують, що антиколоніальна війна розпочалася у ліберально-буржуазному за своїми параметрами суспільстві, де право голосу мала більша частина населення, ніж у самій Англії. Тому, якщо війна за незалежність і була революцією, то, по суті, консервативною, а її перемога лише зміцнила вже існуючу модель конституціоналізму. Ще одним їхнім аргументом є твердження про те, що в Північній Америці не було феодальних структур, які виступали головним об'єктом радикальних перетворень під час європейських революцій.

Інші історики вважають, що, хоча феодалізму як системи справді не було у Північній Америці, проте британська влада штучно переносила й укорінювала тут феодальні чи напівфеодальні структури та інститути (велике землеволодіння, право майорату, дворянські титули, так зване «біле рабство» в особі сервентів – законтракованих працівників тощо), існування яких стало значною перешкодою для розвитку важливих засад буржуазного суспільства та капіталістичної економіки, зумовлюючи появу внутрішніх соціальних конфліктів. Наприклад, наявність феодальних пережитків в аграрних відносинах мала цілком реальне значення і створювала соціальну напругу в американському суспільстві. Впертий захист цих інститутів і структур з боку британських властей і спровокував саме революційний спосіб їх подолання, а також визначив і характер революції як буржуазно-демократичної (а не буржуазної, якби вона була спрямована проти феодального ладу як такого). У марксистській історіографії такі революції також називають внутрішньоформаційними на відміну від міжформаційних, розуміючи під *формацією* певну стадію соціально-економічного розвитку чи певний тип суспільства. Згідно з даною концепцією, Американська революція саме і була внутрішньоформаційною, бо відбувалася вже у значною мірою буржуазному суспільстві (див. слова Ф. Енгельса з розділу V), розвитку якого заважали феодальні, напівфеодальні чи навіть дофеодальні (рабство) пережитки та структури. Тоді як, скажімо, Велика французька революція кінця XVIII ст. була міжформаційною, знаменуючи повний розрив зі «старим порядком», тобто соціально-економічним

і політичним устроєм, позначеним цілою низкою феодалних, фактично ще середньовічних за походженням, рис, та перехід до розбудови власне буржуазного суспільства.

Хоча міжформаційні революції зазвичай бувають радикальнішими, ніж внутрішньоформаційні, від того вони не перестають бути *революціями*. Прихильники другого напрямку, характеризуючи події 1775 – 1783 рр. як «подвійну революцію» (антиколоніальна війна перепліталася з власне революцією), вказують на її вельми радикальний характер.

Американська революція розколола населення колоній і навіть окремі родини на її прихильників і ворогів. А після прийняття Декларації незалежності конфлікт часто-густо набував форми громадянської війни. Наприклад, син одного з «батьків-засновників» американської держави Бенджаміна Франкліна був лоялістом, воєначальником в англійському війську. Серед істориків немає єдиної думки щодо кількості лоялістів. Так, Б. Бейлін і П. Сміт вважають, що прихильниками британської корони були 16% населення колоній, П. Керол і Д. Ноубл – близько 20%. Але один із провідних учасників боротьби за незалежність Північної Америки, який належить до «батьків-засновників» американської держави, уже згадуваний Джон Адамс вважав, що до лоялістів можна віднести третину населення, друга ж третина залишалася нейтральною; отже, тільки третина підтримувала справу боротьби проти Англії. У складі останніх були фермери, які вимагали землі й права вільного заселення західних територій, робітники мануфактур, ремісники й дрібна міська буржуазія, що, мабуть, найбільше потерпали від гніту англійської адміністрації; місцева інтелігенція, яка сформулювала гасла й цілі революційної боротьби. На чолі цих *рушійних сил* боротьби за незалежність стояли колоніальна торговельно-промислова буржуазія та значна частина плантаторів, особливо з Вірджинії.

Як бачимо, американське суспільство розкололось. Багато колоністів сподівалося на примирення, вважаючи, що конфлікт з Англією викликаний насамперед негідними діями королівських губернаторів і генералів. Тому – хоча це виглядало доволі

парадоксально – зранку в таборах колоністів молилися за короля, а потім йшли битися проти королівських військ. Прикметно, що Континентальний конгрес, який зібрався у Філадельфії восени 1774 р. і закликав до бойкоту англійських податків, до припинення торгівлі з метрополією тощо, але питання про повну незалежність поки що не порушував; делегати навіть підтвердили, що вважають себе підданими британського короля.

Характерно, що розгорнута концепція революційного відокремлення колоній від Англії була фактично висунута тільки в січні 1776 р. і сформульована не «батьками-засновниками», а патріотом-іноземцем, англійцем Томасом Пейном, який прибув до Нового світу обстоювати права колоній. Його памфлет «Здоровий глузд» набув величезної популярності (за січень – липень 1776 р. було продано близько 150 тисяч примірників) і став своєрідним індикатором настроїв колоністів, що, видається, було враховано Т. Джефферсоном під час написання знаменитої Декларації незалежності. До речі, сам Пейн передав всі гроші, які належали йому від продажу, на закупівлю спорядження для американської армії, яка воювала в Канаді.

Про радикалізм і гостроту революційного протистояння в роки Війни за незалежність свідчать і такі факти. Питома вага табору контрреволюції в колоніях була більшою навіть порівняно з Великою французькою революцією XVIII ст. Це підтверджує, зокрема, чисельність тих, хто не прийняв революцію і покинув країну. Знаний американський історик Роберт Пальмер наводить у своїй відомій книзі «Доба демократичної революції» такі цікаві підрахунки. Так, на кожну тисячу населення північноамериканських колоній припадало 24 емігранти, тоді як в період революції у Франції лише 5 емігрантів. Більше того, якщо чимало французьких емігрантів після реставрації Бурбонів повернулися на батьківщину, то лоялісти в США ніколи не повернулися; значною була й вартість втраченої ними власності (тільки володіння сім'ї Пеннів оцінювалися в 1 млн ф. ст.). Отже, з пануванням англійської земельної аристократії та її прибічниками в колоніях було рішуче покінчено.

Деякі історики вважають революцію «обмеженою», тобто не досить демократичною, бо вона не змінила радикально соціальну структуру американського суспільства, не зруйнувала повністю відмінності в соціальному статусі його громадян, а лише підкреслила дистанцію між дуже багатими й дуже бідним, іншими словами, поглибила існуючі соціальні контрасти. Це сталося тому, що політичне керівництво революцією залишалося в руках соціальної еліти. Повага до прав власності, зокрема власності на рабів, збереження майнового цензу на виборах, сумнівний порядок продажу маєтків, конфіскованих у лоялістів, коли вони потрапляли до рук спекулянтів або заможних людей, а не до бідних фермерів – все це також стримувало демократичні тенденції, породжені революцією. Американські історики Т. Бейлі і Д. Кеннеді навіть пишуть про «свого роду мирну контрреволюцію», яка відбулася після закінчення війни за незалежність в інтересах консервативних кіл американського суспільства.

Незважаючи на різні підходи, концепції та оцінки, є підстави говорити, що війна за незалежність північноамериканських колоній була не тільки війною, але й соціально-політичною революцією, бо феодальні пережитки та застарілі інститути в структурі колоній навряд чи могли бути усунені за умов колоніального панування звичайним еволюційним шляхом. І саме боротьба з ними, або, за висловом історика так званого прогресистського напрямку М. Дженсена, «внутрішня революція», надала неабиякий драматизм подіям у Північній Америці. Разом із тим, Американська революція XVIII ст. порівняно з деякими європейськими революціями мала загалом поміркованіший характер. Це пояснювалося такими її особливостями.

1) У Північній Америці не було основного європейського конфлікту того часу – між феодалізмом, який перебував на стадії розкладання, і капіталізмом, який постійно набирив сили. Саме тому революція була покликана зруйнувати не «старий порядок», а лише його окремі елементи, тому була скоріше внутрішньоформаційною, тобто спрямованою на усунення залишків, окремих елементів, пережитків старого суспільного

ладу, а такі революції завжди більш помірковані, відносно «спокійні», ніж ті, які називають між формаційними і які здійснюють перехід від одного типу суспільства до іншого, що неможливо без радикальних перетворень і гострої соціальної боротьби;

2) американська буржуазія виступала в роки революції в союзі з такою консервативною силою, як рабовласники-плантатори, що позначилося на її результатах;

3) соціально-класові суперечності (втім, як і конфлікт всередині революційного табору) не досягнули в колоніях такої гостроти, як у західноєвропейських революціях, що пояснювалося, по-перше, особливостями соціально-економічного розвитку й соціальної структури американського суспільства, відсутністю феодалізму як системи, що усувало питання про селянську боротьбу; по-друге, можливістю для переселенців і взагалі незадоволених своєю долею людей відходу на захід, на «вільні» землі, що розряджало соціальну напругу, спрямовувало її в мирне русло, послаблювало суперечності між класами, між елітою та «низамі» суспільства;

4) відсутність такого явища, як терор, який мав місце під час Англійської та особливо Великої французької революції кінця XVIII ст. (наприклад, жоден із королівських губернаторів не був страчений);

5) в роки Американської революції не виникли демократичні угруповання й течії (крім так званих конституціоналістів у Пенсільванії), тим більше такі, які висували б комуністичні ідеї, як це було під час Англійської та Французької революцій;

6) слабка роль у революційних перетвореннях міського населення й робітничого класу, який ще тільки формувався (адже в містах проживало тільки 3% населення колоній);

7) відсутність демократичного етапу в розвитку революції, коли «низи» суспільства і найбільш демократично налаштовані представники буржуазії намагалися перехопити керівну роль у консервативного крила, як це було в Англійській або Французькій революції XVIII ст.

Остання особливість аж ніяк не перекреслює важливої ролі народних мас, бо саме вони перетворили словесні суперечки в політичний рух за незалежність. Американська революція довела, що народ, який виборює свободу й незалежність своєї країни, завжди здобуває перемогу. Вона привела не тільки до народження першої незалежної держави в Новому Світі, але й утвердила один з основних принципів буржуазної демократії – право народу самому обирати форму й механізм правління та обстоювати свою свободу від будь-яких внутрішніх і зовнішніх зазіхань. Успіх американців значною мірою став прикладом для низки європейських країн, для народів іспанських і португальських колоній в Америці.

Розділ VIII. Доба Просвітництва

В історії Нового часу доба Просвітництва посідає дуже важливе місце. Вона обіймає XVII – XVIII ст. і була свого роду продовженням доби Відродження й гуманізму XIV – XV ст. Просвітництво було не тільки сукупністю нових ідей, певним напрямком філософської думки, але й загальним інтелектуальним піднесенням і духовним рухом у країнах Європи та Північної Америки. Доба Просвітництва – одна з ключових епох в історії європейської культури, пов'язана з розвитком філософської та суспільної думки. Основою цього інтелектуального руху були раціоналізм і вільнодумство, а також критика існуючих на той час традиційних інститутів, звичаїв і моралі.

Передумовами доби Просвітництва стали такі чинники: 1) *соціально-економічні* – криза феодальних порядків та інститутів; розвиток капіталістичного укладу в економіці та буржуазних відносин, який супроводжувався науковою революцією та зростанням освіченості; 2) *ідеологічні* – ідейні шукання часів Англійської революції XVII ст.; а також протестантська етика, яка підірвала духовну монополію церкви; 3) *культурні* – досягнення доби Відродження та ідеали гуманізму.

Під впливом досягнень європейської науки в XVII ст. представники Просвітництва вирішили застосувати методи природознавства до соціально-політичних явищ. Просвітники стверджували, що людина – мисляча істота й може досягнути досконалості, використовуючи і розвиваючи свій розум. Англійський поет Олександр Поуп відобразив це прагнення в таких словах: «Годі довірятися небесам! Себе пізнати зуміє кожен сам». А девізом представника німецького Просвітництва Іммануїла Канта були слова: «Не бійся думати сам!». Він же писав: «Просвітництво не є заміна одних догматичних ідей іншими догматичними ідеями, а самостійне мислення». Віра у пізнавальні можливості розуму породила ідею секуляризації (змищення) свідомості і культури.

Також просвітники вважали, що всі люди (на думку деяких, включно й жінок) рівні, тому повинні користуватися однаковими свободами й правами; жодні істини, норми та традиції не можна вважати непорушними, доки вони не перевірені розумом. Такий раціоналізм приводив до деїзму, тобто до віри в Творця, який створив пізнаваний світ і не втручається в його закони.

Просвітництво зародилося в Англії наприкінці XVII ст. Доба Просвітництва в Англії характеризувалася розвитком і поширенням природничих наук, переважанням матеріалістичних тенденцій у філософії, поміркованою критикою релігії та церкви. На відміну від Франції, де Просвітництво передувало політичній революції, тут все було навпаки: спочатку відбулася революція, а потім настала доба Просвітництва, найяскравішими персоналіями якої були Джон Локк, Томас Гоббс, Джордж Берклі, Девід Юм.

Т. Гоббс заклав підвалини теорії суспільного договору, суть якої була такою: природним станом людини є необмежена свобода, але це призводить до зіткнення інтересів різних людей і «війни всіх проти всіх» (*bellum omnium contra omnes*), виникає загроза існуванню суспільства, тому частина людей дає згоду на обмеження своєї свободи, уклавши відповідний договір і створивши державу, яка наглядатиме за порядком.

Ідеї Гоббса про суспільний договір поглибив інший англієць – Джон Локк, який доповнив їх такими поняттями як «загальне благо», «природне право» та ін. Однією з найважливіших ідей Джона Локка була ідея природних прав людини. Він стверджував, що кожна людини народжується вільною та має природні права на життя, власність і свободу. Люди домовляються між собою і добровільно обмежують свої права, передаючи їх державі, буцімто укладаючи договір між суспільством і державою в особі влади. Держава виступає гарантом цих природних прав і стежить за виконанням законів. Якщо ж влада набуває тиранічного характеру та зазіхає на природні права і свободу народу, той може повстати проти такої влади, тобто Локк, по суті, обґрунтував правомірність і необхідність демократичної революції. З огляду на це, Локка можна вважати теоретиком громадянського суспільства та

правової держави, який до того ж і першим запропонував принцип поділу влади: на законодавчу, виконавчу і так звану федеративну, тобто таку, яка буде займатися питаннями зовнішньої політики.

Ідеї Локка про поділ влади розвинув французький просвітник Шарль Монтеск'є, зокрема у трактаті «Про дух законів». Він писав про доцільність трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової.

Найважливішою працею іншого французького просвітника Жан-Жака Руссо був твір «Про суспільний договір». Він сформулював ідеї, нечувані для того часу, наприклад, про те, що влада належить народу, а не правителю (монарху). Це була ідея народного суверенітету. Більше того, на його думку, «якщо уряд діє поза волею народу, народ має право на революцію». Руссо виступав проти існуючого поділу суспільства на багатих і бідних, вважаючи, що не може бути справжньої політичної рівності, якщо немає рівності соціальної. Щоправда засіб для виправлення суспільної нерівності він пропонував суто ідеальний – достатньо, мовляв, прийняти правильні закони. Проте, як показала практика, навіть такі закони не завжди виконуються, а найбагатші люди знаходять засоби зберегти свій вплив, суспільний статус і багатства.

Великої популярності зажив і такий французький просвітник як Вольтер. Вольтер був противником будь-якої тиранії, зокрема тиранії церкви, про що свідчать його відомі слова – «Роздушіть гадину!». При цьому проти релігії він не виступав і навіть вважав її необхідною для простолюду, бо «як багатим утримати майно у своїх руках, якщо чернь втратить віру в бога? Якщо б бога не було, його слід було б вигадати». Його політичним ідеалом була освічена монархія, тобто він вважав, що виправити недоліки тогочасного суспільства можна за допомогою освічених монархів і правильних законів. Про Вольтера знаний французький письменник XIX ст. Віктор Гюго якось сказав: «Він був більше, ніж людина. Він був століттям!». Прикметно, що людей, які піддавали критиці тодішні порядки, обстоювали вільнодумство, називали вольтерьянцями.

Дені Дідро також поділяв думку про можливість виправлення суспільства завдяки політиці освіченої монархії і розробці правильних законів. Але уславився він насамперед виданням (разом із математиком д'Аламбером) впродовж 1751 – 1780 рр. монументального довідкового твору – «Енциклопедії, або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел», яке складалося з 35 томів, які містили майже 72 тис. статей і понад 3 тис. ілюстрацій. У написанні статей для «Енциклопедії» брали участь понад 200 учених, зокрема і Вольтер, і Монтеск'є, і Руссо. І хоча це видання було найповнішим зібранням передових на той час знань з різних царин життя людства, його автори і в ньому продовжували невтомно викривати недоліки і ганебні явища сучасного їм суспільного устрою. Недивно, що представники влади й панівної верхівки вимагали заборонити окремі томи «Енциклопедії».

Якщо французькі просвітники переважно роздумували про те, як має бути правильно облаштовано суспільство, якими мають бути держава і законодавство, то представники німецького Просвітництва міркували в основному про релігію та мораль. Філософ Іммануїл Кант, спираючись на християнські заповіді, сформулював «золоте правило моралі», яке полягало в тому, що людині слід чинити так, як вона вважає правильним чинити й усім іншим людям, тобто якщо ти вважаєш, що усі повинні поводити себе відповідним чином, то й сам поведься так само.

Характерними особливостями доби Просвітництва в економічній та соціально-політичній царинах були зростання економічного та політичного значення буржуазії; посилення антифеодального руху; поширення просвітницьких ідей про суспільну рівність і особисту свободу; у духовній царині – відмова від релігійного світорозуміння; звернення до розуму як єдиного критерію пізнання людини і суспільства; перетворення літератури на провідну форму художньої творчості. Головними ідеями доби Просвітництва стали: гуманізм, право кожної людини на визнання цінності її особистості; особистість цінна незалежно від її походження, народності, раси; засудження соціальної нерівності людей, експлуатації людини людиною;

ідея перебудови суспільства на засадах розуму та науки; критика церкви, релігійних заборон і забобонів; засудження політичної тиранії; ідея просвітницького абсолютизму (правителі повинні піклуватися про розвиток науки й освіти, а також добробут своїх підданих).

У XVII–XVIII ст. ідеї доби Просвітництва (про новий суспільний устрій, правову державу, громадянське суспільство, права і свободи людини) перевернули усталені уявлення про світ; підготували громадську думку до усвідомлення необхідності радикальних змін і у такий спосіб сприяли проведенню політичних реформ; дали ідеологічне обґрунтування революцій і стали ідеологічною зброєю різних поколінь революціонерів; заклали фундамент класичних політичних ідеологій (лібералізму, консерватизму, соціалізму). Отже, Просвітництво було не тільки потужним культурним явищем, але й феноменом цивілізаційного значення*.

* Див. докладніше: Безаров О. Т. Семінарські заняття з історії Нового часу (XVI – XVIII ст.). Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2020. СС. 60 – 78.

Додаток А. Причини та умови виникнення європоцентризму

Існують різні визначення поняття «європоцентризм». Так, у такому інтернетівському джерелі, як Вікіпедія, під даним терміном трактується насамперед політична ідеологія, яка в явній або неявній формі проголошує зверхність європейських народів і західноєвропейської цивілізації над іншими народами й цивілізаціями в культурній сфері, перевагу способу життя європейських народів, а також їх особливу роль у світовій історії; відповідно історичний шлях, який пройшли західні країни, проголошується єдино правильним або принаймні зразковим.

Однак, поняття це значно ширше, ніж просто ідеологія, бо в історичному процесі воно набуло цілком конкретної *практики*, яка виявляла себе у відповідній (часто-густо зневажливій і навіть агресивній) політиці щодо неєвропейських країн і народів, у стилі поведінки не тільки європейських еліт, але й пересічних європейців, в усвідомленні населенням провідних європейських держав своєї вищості від інших народів і почутті особливого призначення (так звана цивілізаторська місія білої людини) тощо. Водночас треба визнати як очевидну історичну реальність, що приблизно з другої половини XVIII ст. Європа (насамперед західноєвропейські держави) починає домінувати в світі в економічній, науково-технічній, військовій і соціокультурній царинах людського буття.

Зазвичай під європоцентризмом розуміють феномен перетворення Європи на центр економічного, політичного, соціального, інтелектуального та технологічного поступу людства. Аж до середини XX ст. саме вона визначала магістральні напрямки, шляхи й форми світового розвитку, поступово залучаючи на свою орбіту чимраз нові регіони, країни та народи. Саме Європа дала сучасному світові передову наукову думку та ідеї гуманізму, великі географічні відкриття, які

поклали початок об'єднанню всієї ойкумени в єдине ціле, ринкову економіку, інститути представницької демократії, традиції правової та світської держави та багато іншого, що стало спільним надбанням народів різних країн.

Які ж саме причини зумовили появу цього феномена, який історики називають також «злетом», «піднесенням», «ривком» Європи? Адже впродовж XVI – XVIII ст. ритм життя й відповідно темпи суспільного прогресу тут помітно прискорилися, натомість як країни Сходу нібито застигли у своєму розвитку, більше того, стали об'єктом європейської експансії.

Цей історичний феномен намагалися пояснити філософи, історики, соціологи. Так, відомий німецький учений Макс Вебер вбачав причину зазначеного феномену в *раціональності*, яка була специфічною рисою західноєвропейського розвитку, притаманною процесу становлення капіталізму та формування буржуазії. Саме раціоналізація, на його думку, визначала напрямок розвитку Європи впродовж 300 – 400 років. Раціональне – в сенсі розумне – начало виявило себе в розвитку науки, яка, починаючи з доби Відродження, набувала дедалі більше прикладного та експериментального характеру, орієнтуючись на задоволення практичних потреб суспільства й подальший розвиток техніки; у розвитку права, насамперед в царині захисту прав особистості від свавілля державної влади; нарешті, в раціональному способі ведення господарства внаслідок відокремлення робочої сили від засобів виробництва та «раціональної капіталістичної організації *вільної* (формально) *праці*».

Як би не оцінювалася нині теоретична спадщина М. Вебера, більшість науковців погоджуються з тим, що саме перемога *раціоналістичного типу мислення* стала одним із найважливіших чинників, які справили визначальний вплив на долю європейської цивілізації та її фундаментальні цінності та настанови, а отже, й обумовила її провідні позиції в суспільному розвитку людства, що, власне, й відобразив феномен європоцентризму.

Саме в Європі в добу Нового часу виникли такі явища культури, політики, економіки, які виявилися, як засвідчив історичний розвиток, більш прогресивними, більш

конкурентоспроможнішими порівняно з подібними в інших регіонах планети, а тому поступово набули універсального характеру й значення. Їх сприйняття рештою світу далеко не завжди було добровільним, адже їхнє поширення відбувалося через експансію європейських держав, починаючи з XV ст.

Що ж дало змогу фактично жменьці європейських держав здійснити цю експансію, ставши згодом свого роду «центром світу», його незаперечним лідером?

На думку сучасних зарубіжних істориків, у лоні європейського суспільства періоду пізнього Середньовіччя та початку раннього Нового часу зароджується – насамперед у країнах Північно-Західної Європи – новий тип організації соціуму, який пізніше отримає назву «західна цивілізація». Американські історики К. В. Фіндлі та Д. А. Л. Ротні назвали її «першою орієнтованою на зміни цивілізацією», яка мала потенціал для самотрансформації й самовдосконалення, успадкований від іудео-християнської та греко-римської традицій. Цей потенціал був посилений також завдяки ще таким чинникам.

По-перше, коли занепала Римська імперія, то на її місці виникла не нова – єдина, монолітна – імперія, як зазвичай відбувалося в інших старих світових центрах цивілізації (наприклад, в Індії чи Китаї), а ціла низка держав. Це державно-політичне розмаїття означало утворення різних «центрів сили» й появу відповідно плуралізму влади, що надавало суспільно-політичним процесам у Європі динамізму й конкуренції, що, своєю чергою, розвивало й зміцнювало зазначений вище потенціал для позитивних змін.

По-друге, в період феодальної роздробленості в Європі містяни набули досвіду самоорганізації та об'єднаних дій, коли виборювали свої права в протистоянні з феодальними сеньйорами, а потім чинили опір тиску королівської влади. Міста стали не тільки центрами ремесла і торгівлі, але й домоглися права на самоуправління, яке здійснювалося через муніципалітети та суттєво обмежувало владу феодалів, а міське населення почало створювати свої професійні об'єднання (ремісничі цехи, купецькі гільдії, студентські братства тощо) і навіть торгіві

об'єднання (ліги) міст. У такий спосіб європейські купці та ремісники здобули вищий соціальний статус і зміцнили свої економічні позиції на відміну від їхніх «колег»-містян у неєвропейських країнах. Вони зрозуміли, що здатні завдяки власним зусиллям, наполегливості, самоорганізації й самоврядуванню змінювати своє життя на краще.

Зауважимо, що на Сході представники цих соціальних груп, перебуваючи під жорстким контролем держави, не мали такої суспільної поваги, як у Європі. Тому недивно, що в європейських державах відносини купівлі-продажу, торгово-фінансові та посередницькі операції, нові форми підприємництва та виробництва мали набагато більший простір для свого розвитку, що й спричинило більш раннє – порівняно з іншими регіонами світу – зародження найефективнішої форми організації господарства, а саме – капіталістичної економіки.

По-третє, поєднання могутності національних держав, яке склалося в Європі до кінця XV ст., та капіталістичного економічного укладу, який виникав у надрах занепадаючої феодальної господарської системи, створило ефективний механізм для організації заморської експансії, а згодом і створення світових колоніальних імперій. Іспанія та Португалія стали першими європейськими державами, які почали втягувати народи інших частин світу в орбіту європейського панування.

По-четверте, наукова революція XVII століття (разом із гуманізмом доби Відродження) стала важливим чинником подальшого розкріпачення умів і дедалі очевиднішої технологічної переваги європейських держав над рештою світу. Її основне досягнення – поява наукового методу – стало можливим завдяки складу мислення європейців, які прагнули зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки через абстрактні роздуми (рефлексії) про фізичні принципи побудови Всесвіту, що було неприйнятним релігійно-культурному сприйняттю світу, характерному, наприклад, для населення Азії. Тому раціоналізм і пов'язаний із ним науковий метод відіграли величезну роль у пізнанні європейцями оточуючого світу, а згодом і у спробах змінити його.

Як вважали вже згадані Фіндлі та Ротні, ніщо не ілюструє краще виняткову здатність європейців до самовдосконалення та перетворення свого буття, ніж майже одночасна поява та поширення двох суспільно-культурних феноменів – Відродження та Реформації, бо остання породила безліч сект і релігійних авторитетів, що вирішальною мірою сприяло розвитку спочатку релігійного, а потім і суспільно-політичного плюралізму, який став важливою складовою «потенціалу змін». У XVIII – XIX ст. цей «здатний до самоперетворення потенціал» європейського суспільства був переконливо продемонстрований промисловою та низкою буржуазно-демократичних революцій, які, своєю чергою, також посилювали його.

Успіхи провідних європейських держав у так звану добу імперіалізму (друга половина XIX – початок XX ст.) та їх вихід на передові позиції в усіх головних царинах людського буття значною мірою були зумовлені тим, що вони спромоглися першими у світі створити індустріальне суспільство, з економікою якого не могли конкурувати країни з традиційною, тобто аграрною системою господарства. Розрив у рівнях розвитку держав Сходу та Європи ще більше поглибився. На межі XIX – XX ст. східні країни, в яких ще існували феодальні чи напівфеодальні інститути та структури, були фактично силоміць включені в систему світового капіталістичного господарства.

Здатність до самовдосконалення та самореформування, характерна для західної цивілізації, давала їй змогу не тільки здійснювати зовнішню експансію, створювати й тримати у покорі величезні колоніальні імперії, але й підтримувати внутрішню стабільність своїх країн, знаходити засоби розв'язання вельми гострих внутрішніх проблем і соціальних суперечностей, котрі виникали час від часу в її лоні. Так, поява марксизму з його акцентом на революційне перетворення світу дала поштовх розвитку реформістської тенденції, спрямованої на досягнення більш справедливого устрою без суспільних потрясінь на кшталт революцій.

Для кращого розуміння походження феномена європоцентризму варто звернути увагу на концепцію американського історика та

політолога, професора Йельського університету Пола Кеннеді. У своїй фундаментальній книзі «Піднесення та занепад великих держав. Економічні зміни та військові конфлікти в 1500 – 2000 рр.», яка свого часу здобула заслужене визнання науковців і політиків, він присвятив цій проблемі окремий розділ під вельми красномовною назвою «Європейське диво».

Обравши хронологічно вихідним рубежем своєї праці 1500 рік, він констатував, що на початку даного періоду існували такі «центри сили»: Китай династії Мін, Оттоманська імперія, імперія Великих Моголів у Північній Індії та європейська система держав, а також – щоправда, меншою мірою, – Московська держава, Персія, Японія. Але, на його думку, з XVI ст. почався «злет західного світу». Американський науковець зробив спробу з'ясувати, у чому полягав «рецепт успіху» Європи (чи в більш широкому сенсі – Заходу).

На перший погляд, вихідні позиції (з огляду на наявність відповідних матеріальних, людських, науково-технічних та інших ресурсів) у боротьбі за світове лідерство виглядали у деяких східних держав більш вагомими й значущими, ніж у політично роздробленої Європи. Однак з часом східні держави втратили ці передові позиції, посилювалася їхня соціально-економічна відсталість, яка з кожним століттям ставала все більш очевидною, відкидаючи ці країни на периферію світового розвитку. Причину подібного явища він вбачав в існуванні самодостатньої державної влади деспотичного (східного) типу, яка уніфікувала й монополізувала практично всі царини людської життєдіяльності, що позбавляло мусульманські імперії Близького Сходу, Центральної Азії чи Китаю рушійних сил для саморозвитку, внутрішнього динамізму, прирікало їх в підсумку на поступове, але неухильне відставання в сфері економіки, військової справи тощо.

Натомість, історичні умови, за яких розвивалась Європа, сприяли виходу її держав на перші ролі у світовій політиці. Серед них, як вважав Кеннеді, можна назвати: 1) незрівнянно менше втручання держави в економічне життя, а звідси й більший простір для розвитку ринкових відносин; 2) політичний

плюралізм, тобто система конкурентних відносин, які перешкоджали формуванню згубної для розвитку суспільства монополії влади та сприяли змаганням між різними політичними утвореннями як державного, так і суспільного типу (середньовічні «партії») за здобуття політичної першості всередині країни чи з метою збереження своєї державної незалежності, що спонукало до пошуку нових досягнень в економічній і військовій сферах; 3) торгове та колоніальне суперництво, яке дало сильний поштовх приросту знань (суспільна «потреба» у винаходах, яка стимулювала розвиток науки і техніки).

Безсумнівно, важливим чинником виникнення європоцентризму, який також сприяв «злету Європи» і відповідно відставанню Сходу, були значні відмінності в суспільній моралі та сприятливіші умови для збереження інтелектуальної свободи. У Європі ще в період Середньовіччя люди поступово звикали й зрештою звикли обстоювати свої права та інтереси, спираючись на право, послуговуючись законами, тоді як на Сході людині пропонувалося беззаперечне виконання своїх обов'язків і розпоряджень згори, більше того, східні правителі були, по суті, повновладними господарями над життям і майном своїх підданих. Іншими словами, у Європі процес формування громадянського суспільства не мав перед собою таких перешкод *цивілізаційного характеру*, як у країнах Сходу.

В Європі, особливо в результаті Реформації, яка породила, за Вебером, «протестантську етику й дух капіталізму», нормальним явищем стало прагнення до особистої вигоди, бажання розбагатіти, зробити успішну кар'єру й т. ін., що сприяло розвитку конкуренції, виявленню особистої ініціативи та підприємливості в усіх царинах життя суспільства, тоді як на Сході більше цінувалися благопристойна поведінка, вірність інтересам свого клану, касты, общини, держави, неухильне дотримання традицій і ритуалів. До того ж, традиційне східне суспільство характеризувалося значно більшою роллю державної влади й верховного правителя. Держава, здійснюючи централізований контроль над усім суспільством, виступало і як верховний власник землі, що, зрештою, зумовило нерозвиненість

приватновласницьких відносин і, як наслідок, слабкість і нечисленність приватних власників, що стало гальмівним чинником у розвитку економіки. З огляду на таку роль держави, про будь-який суспільно-політичний плюралізм годі було й говорити.

Однак, як це часто було в історії, коли після апогею чи зеніту певного утворення, починався процес незворотного занепаду, так і європоцентризм, досягнувши свого розквіту наприкінці XIX – на початку XX ст., вже невдовзі зазнав потрясіння, оговтатися від якого фактично вже не зміг, що й означало початок його занепаду. Перша світова війна підірвала економічні позиції провідних європейських держав, сильно похитнула їх політичну гегемонію в світі й призвела до глибокої кризи ідеологічних засад європоцентризму як філософсько-політичної концепції. Внаслідок Першої світової війни поширені в попередній період уявлення про європейську цивілізацію як про найвище досягнення світової культури взагалі, котре уособлює силу, багатство, інтелект, загальний прогрес усього людства, визначає його шлях розвитку тощо, були піддані значному сумніву й навіть тотальному запереченню.

Додаток Б. Місце і роль революцій в історії

Питання про походження, характер, роль і місце революцій в історії хвилювали різні покоління людей – як їхніх сучасників або учасників, так і нащадків. Чільне місце посіло це питання в творах істориків, філософів та інших інтелектуалів, що й не дивно, адже протягом останніх століть революції траплялися досить часто, позначаючись дедалі помітніше на історії багатьох країн і народів. Ставлення до цього феномена всесвітньої історії з плином часу змінювалося, тому й діапазон оцінок був дуже широкий: від категорично рішучого неприйняття й заперечення будь-якої позитивної ролі революцій до їх беззастережного схвалення.

Так, американський філософ і соціолог російського походження Пітірим Сорокін вважав революцію «найгіршим способом поліпшення матеріальних і духовних умов життя мас», бо вони «скоріше не соціалізують людей, а біологізують; не збільшують, а скорочують усі базові свободи; не покращують, а скоріше погіршують економічний і культурний стан робітничого класу». Він також писав: «Історія соціальної еволюції вчить нас тому, що всі фундаментальні й по-справжньому прогресивні процеси суть результат розвитку знання, миру, солідарності, кооперації й любові, а не ненависті, звірства, божевільної боротьби, які неминуче супроводжують будь-яку велику революцію». Але водночас і зазначав, що в усіх великих революціях буває й конструктивна фаза, «коли революція починає створювати новий соціальний і культурний порядок, при цьому реанімуючи найбільш життєстійкі дореволюційні інститути, цінності й способи діяльності...».

Протилежна думка знайшла своє найповніше обґрунтування у творах К. Маркса, Ф. Енгельса та їхніх послідовників. Розуміючи під революцією докорінний, якісний переворот у соціально-економічній структурі та політичних відносинах, котрий знаменував

перехід на вищий щабель суспільної організації, вони розглядали соціальну революцію як основний механізм оновлення суспільства, як найповнішу форму суспільного прогресу. Ця думка втілювалася у відомому марксистському постулаті про те, що революції є *локомотивами історії*.

Водночас варто зауважити, що на межі XIX – XX ст. навіть серед прихильників марксизму почали лунаати голоси тих, хто не поділяв цей постулат, натомість обґрунтовував доцільність еволюційного шляху перетворень. Так, відомий діяч французького й міжнародного соціалістичного руху Жан Жорес писав: «Революція – варварська форма прогресу. Якою б шляхетною, плідною, необхідною не була революція, вона завжди належить до більш нижчої і напівзвіриної доби людства».

І все ж характерною рисою марксистської теорії залишалася переважна орієнтація на революцію – у мирній або насильницькій формі. Посилення такої орієнтації після Великої Жовтневої революції 1917 р. привело комуністів до абсолютизації революцій як форми соціального прогресу.

У 80-х рр. минулого століття у радянській науці мали місце спроби підійти до проблеми революцій об'єктивніше, виваженіше, уникаючи по можливості стереотипів ідеологічного характеру. Учасники деяких наукових дискусій почали проводити думку про позитивну роль в історичному прогресі не тільки революцій, але й реформ, вважаючи, що революція і реформа – це інваріанти суспільного розвитку, тобто принципово рівноправні засоби перетворення дійсності.

Чому виникають революції, як вони відбуваються? Якщо відповісти коротко, то революції виникають зазвичай в результаті різкого загострення суспільних протиріч, що часто є наслідком неефективних реформ або за відсутності таких взагалі. Іншими словами, революції починаються тоді, коли цього нагально потребує суспільний розвиток. Діалектика революції та еволюції полягає в тому, що революція приходить на зміну еволюції там, де еволюція наштовхується на нездоланні для неї перешкоди, де розвиток суспільства заходить у глухий кут, з якого його може

вивести тільки революція, особливо коли у суспільстві посилюються регресивні тенденції.

Якщо ознайомитися з історією революцій Нового часу, особливо тими, які сталися в ХХ ст., то може скластися враження, що їх свідомо готували, а потім проводили зацікавлені в них соціальні групи чи партії. Насправді, це значно спрощує історичну реальність, адже революції назрівають об'єктивно, незалежно від волі людей, хоча певні групи, а то й великі прошарки населення цілком свідомо, як їм видається, «готують» їх, намагаються наблизити, спровокувати тощо. Але все одно революції зазвичай починаються несподівано для всіх. Доречно з цього приводу пригадати декілька висловів В. І. Леніна, який фактично усе свідоме життя присвятив підготовці революції й, безперечно, добре на них розумівся, але при цьому вважав, що «декретувати революцію ми не можемо»:

1) «Революцію не можна врахувати, революцію не можна провістити, вона виникає сама собою. І вона наростає і повинна спалахнути. Хіба за тижднів до Лютневої революції хто-небудь знав, що вона вибухне?»;

2) «Хіба ми в грудні минулого року могли з точністю знати про прийдешні лютневі дні? Хіба ми у вересні знали цілком певно про те, що через місяць революційна демократія в Росії вчинить найбільший у світі переворот?»;

3) «... революцію не можна ані зробити, ані встановити чергу. Замовити революцію не можна, - революція виростає».

Отже, не можна розробити «сценарію» революції. Точніше, розробити його можна (чим і займалися окремі письменники, філософи, громадські діячі або навіть політичні партії), але втілити в життя, реалізувати на практиці – справа, як свідчить історія, надзвичайно складна, а часто-густо практично неможлива, бо революції розвиваються за своїм власним «сценарієм», за своїми власними законами, збагнути які людям важко. Зовсім не випадково, що часто-густо революції порівнюють з природними явищами.

Сучасник і учасник Великої французької революції, німецький якобінець Георг Фостер, перебуваючи в її вирі, писав у жовтні 1793 р.: «Лава революції тече велично, поглинаючи все на своєму шляху». За його словами, революція – це «природне явище, занадто рідкісне для нас, щоби ми могли пізнати його своєрідні закони». Славнозвісний французький письменник Віктор Гюго вустами одного зі своїх героїв також уподібнював революцію діям природних сил: «Терор дев'яносто третього! Півтори тисячі років згущувалися хмари. Через п'ятнадцять сторіч нарешті вдарила гроза. І вас дивує, що прогуркотів грім?».

Знаний англійський історик Ерік Хобсбаум зазначав, що «неконтрольованість саме і є невід'ємною характерною рисою великих революцій», а революції змальовував «як стихійне явище, непідвладне людині». Він, зокрема, зазначав: «Революція являла собою не струнку систему спланованих рішень і обдуманих дій, а природний процес, непідвладний людині чи такий, що вислизає з-під її контролю». А відомий французький громадський діяч, історик-комуніст, талановитий белетрист і журналіст Жорж Сорія порівнював революції, які «підривають встановлений соціальний порядок і піднімають людей на вершину самопожертвування» з «таємними біологічними процесами, які відбуваються в глибинній тканині історії».

Варто розуміти, що справжня революція – це завжди надзвичайне явище, яке порушує звичний, нормальний ритм життя й усталений порядок. Революція ставить суспільство в екстремальні умови, котрі можна порівняти із стихійним лихом, тільки в даному разі це «лихо» – не природного, а суспільного походження. Тому дивними й наївними виглядають звинувачення революцій чи їх adeptів у нелегітимності, свавіллі, порушенні правових норм. Адже революція – це, по суті, повстання проти існуючого ладу й порядку, на сторожі яких стоять державні установи, закони, каральні органи тощо, а тому вона апріорі не може бути «законною». З таким же успіхом можна звинувачувати у «незаконності» повинь, землетрус або інше стихійне лихо.

Тому визначаючи місце та роль революцій в історії того чи іншого народу й країни, варто уникати схематизму та спрощених – «чорно-білих» – оцінок. Аналізуючи таке складне явище, як революції, потрібно пам'ятати про такі моменти.

По-перше, під час революцій відбувається радикалізація настроїв, яка переростає відповідно у максималізм дій, унаслідок чого виникає своєрідна ланцюгова реакція: радикальність зречення від старого світу неминуче викликає протидію його представників, правовому статусу і майну яких виникає загроза; більше протидія – рішучішими стають революційні заходи, що відповідно робить запеклішим опір тих, кого ці заходи стосуються, посилюється контрреволюція – жорсткіше відповідає революція. Наявним стає різке протистояння великих груп людей. Отже, відбувається *ескалація жорстокості й насильства з обох боків*, яка, на жаль, дуже часто набуває форми громадянської війни, яка стає майже неминучим супутником соціальних революцій. А громадянська війна – це трагедія будь-якого суспільства.

По-друге, у революціях діє величезна *інерційна сила, переважно руйнівна*, яка перехльостує межі розумного й не може зупинитися зразу, як не можуть вщухнути зразу хвилі скаламученого моря, навіть якщо вітер ущух. Звідси майже неминучі перегини, які відлякують багатьох від революції, дискредитують її гасла, спотворюють, так би мовити, її «імідж». Але констатуючи цю обставину, доречно пригадати слова французького історика XIX ст. Жюль Мішле: «Вразливі люди, які ридать над жахами революції, зронить кілька сльозинок і над жахами, котрі її спричинили».

По-третє, практично кожна революція приводить до розшарування в таборі революціонерів, які починають порізненому вбачати її цілі, оцінювати перспективи, найбажаніші результати та кінцеву мету. Починається боротьба між ними, яка стає дедалі безкомпроміснішою, а її учасники – нетерпимішими. Вчорашні однодумці, соратники, друзі стають політичними

супротивниками, навіть ворогами. Звідси відомий вислів – *«революція, як Сатурн, пожирає своїх власних дітей»*. І це – ще одна трагедія багатьох революцій.

По-четверте, революції виникають із суперечностей суспільного розвитку, які розв'язуються більше або менше з її розгортанням, але й самі революції породжують багато нових, ніким не передбачених протиріч (наприклад, між диктатурою й демократією). Або приводять до появи – на противагу старій – нової бюрократії, яка стає самодостатньою силою, що починає паразитувати на ідеалах і гаслах революції, нерідко гальмуючи суспільний прогрес.

По-п'яте, під час соціальних революцій на перший план виходять чи принаймні виходили в революціях, які вже відбулися, класові, групові інтереси. Це притаманно обом ворожим таборам. При цьому моральні норми порушуються як захисниками старого, так і борцями за новий лад. І ті, і другі керуються насамперед власними інтересами, котрі мають об'єктивну основу, все інше відступає на задній план. Такими є історичні реалії, про них не можна забувати, зарозуміло засуджуючи з висоти сьогодення наших предків за зневажання – у вирі революційної боротьби – загальнолюдських принципів і цінностей. Російський філософ Микола Бердяєв вважав смішними й жалюгідними судження про революцію з погляду нормативної етики, релігії й моралі, ба більше – нормативного розуміння права. Він стверджував, що «озлобленість діячів революції не може не відштовхувати, але судити про неї не можна виключно з точки зору індивідуальної моралі», бо «революція подібна до смерті, вона є проходженням через смерть».

Варто також відрізнити революцію «у вузькому сенсі» (відносно короткий час *встановлення* нової влади) від революції «у широкому сенсі», що передбачає *процес* – і досить тривалий – консолідації та інституціоналізації нового соціально-економічного та політичного ладу. Перше поняття – це зазвичай політична

революція, точніше політичний (державний) переворот, який здійснюється яким-небудь класом або соціальною групою чи певними політичними колами через усвідомлені і часто-густо насильницькі дії, що локалізовані в просторі й часі. Друге – це перехід від одного типу суспільства до іншого з докорінними змінами соціально-економічних, політичних, духовно-культурних інститутів. І перехід цей може тривати роками.

Визначаючи місце і роль революцій в історичному розвитку тієї чи іншої країни, необхідно враховувати такі моменти:

1) справжня революція – це різка зміна політичного режиму й державного ладу, котра зумовлює також докорінний, якісний переворот у всій соціально-економічній структурі суспільства, причому зазвичай це супроводжується застосуванням насильства як з боку тих політичних сил і груп населення, які зацікавлені у таких змінах, так і тих, матеріальним інтересам і соціальному статусу яких ці зміни загрожують;

2) у широкому розумінні, як вже зазначалося, революція є процесом розв'язання усіх її основних завдань, поставлених історичним розвитком країни, де вона відбувається, у вужчому – період безпосередньої боротьби за зміну існуючого режиму влади;

3) починаючи з доби Нового часу, революційний процес щораз частіше стає поєднанням соціальної та політичної революцій, коли політична революція починала чи давала поштовх революції соціальній, яка власне й здійснювала економічні, соціальні, політичні, ідеологічні перетворення, необхідні для перемоги нового суспільного ладу; проте траплялися випадки, коли революційний процес обмежувався тільки політичною революцією.

Підсумовуючи, можна констатувати, що революції – не запрограмована заздалегідь дія, яка залежить від бажань і активності окремих груп або окремих великих осіб, але й не випадковість. Це невід'ємна частина історичного процесу, принаймні починаючи з доби Нового часу. Кожна з революцій являла собою відхилення

від існуючих норм і порядків, бо порушувала звичайну, розмірену течію життя. Але кожна з них – у широкій перспективі – це вираз природних і неминучих суперечностей, котрі супроводжують життя суспільства, це вияв об'єктивних тенденцій поступального розвитку суспільства, яке на даному історичному відрізку часу не вбачає іншого засобу подолання нагальних проблем свого існування, крім революції, навіть якщо за це доводиться платити дорогою ціною.

Оцінка місця й ролі революцій в історії з плином часу змінюється. Вочевидь настав час відмовитися від апології революцій як найприйнятнішого засобу розв'язання насущних суспільних завдань. Як свідчить історія, ціна, яку змушені були платити народи за здійснення революцій, доволі часто явно не пропорційна результату, який досягався. З іншого боку, хоча в наш час загальновизнано, що реформи є найкращою формою й засобом соціального прогресу, не варто передчасно тішити себе ілюзіями, що людство вже навчилося розв'язувати свої проблеми цивілізовано, без революцій.

Водночас не треба забувати, що революції, при всіх їх тяжких і кривавих витратах, приносили, зазвичай, соціальне й економічне оновлення. У цьому контексті доречно згадати слова відомого західнонімецького публіциста та історика Себастіана Хаффнера: «Зрозуміло, революцію не роблять заради задоволення. Зрозуміло, мистецтво управління державою в тому й полягає, щоби по можливості уникнути революції. Будь-яка революція – це болісний, кривавий і страшний процес, подібний до пологів. Але, подібно до пологів, кожна переможна революція – це творчий процес, який дає нове життя».

Справді, чи можна уявити становлення індустріальної цивілізації без циклу революцій, котрі сталися в добу Нового часу? Революції були й залишаються помітними віхами в розвитку людства, а нерідко й доленосними подіями в світовій історії. Один із найавторитетніших сучасних знавців феномена революцій Джон Голдстоун (США), який, до речі, вельми

критично до них ставився, мусив свого часу визнати: «Чи вважаємо ми, що вади революцій є більшими, ніж їх досягнення, чи ні, ми не можемо недооцінювати їх важливості у створенні політичної та економічної організації більшості людства. Революції створили сучасні форми правління наймогутніших держав світу й змінили долю менш великих країн. Віра в революцію як символ відродження й визволення залишається потужною політичною силою. У пізнанні світової історії розуміння походження й результатів революцій залишається дуже важливим».

Рекомендована література

Ададуров В. Історія Франції: королівська держава та створення нації (Від початків до кінця XVIII століття). Львів, 2002.

Балух В. О., Коцур В. П. Ранньомодерна Європа. Чернівці, 2016.

Безаров О. Т. Семінарські заняття з історії Нового часу (XVI - XVIII ст.). Чернівці, 2020.

Блек Дж. Історія світу від найдавніших часів до сьогодення. Київ, 2021. С. 176 - 209.

Бобилева С. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дніпропетровськ, 2003.

Бураков Ю., Питльована Л. Нариси історії Англії нового часу. Львів, 2003.

Дейвіс Н. Європа. Історія. К.: Основи, 2020.

Джеджора О. Історія європейської цивілізації. Частина I. До кінця XVIII століття. Львів, 1999.

Джеджула К. Історія Франції. К., 1954.

Дженкінс С. Стисла історія Європи. К., 2021.

Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – XX століть: навч. посіб. / За ред. Ю. А. Горбаня. 2-ге вид., доп. і перероб. К., 2003.

Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх. Київ, 1993.

Орлова Т. В. Історія сучасного світу: навч. посіб. К., 2006.

Цьольнер А. Історія Австрії. Львів, 2001.

Навчальне видання

Олександр Іванович Сич

Всесвітня історія. Ранній Новий час (XVI – XVIII ст.)

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск ***Сич О. І.***
Літературний редактор ***Ряднова В. П.***
Технічний редактор ***Чорасєва Г. К.***
Дизайн обкладинки ***Віщак Ю. С.***

Підписано до друку 06.02.2024. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 9,2.
Обл.-вид. арк. 9,9. Зам. Н-006.
Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.

Навчальний посібник висвітлює низку важливих подій, явищ та процесів першого періоду історії Нового часу.

Для бакалаврів історичних спеціальностей, які вивчають нормативний курс «Історія Нового часу», а також усіх, хто цікавиться цим періодом всесвітньої історії.

ISBN 978-966-423-828-8